naše řeč

STAV PRO JAZYK ČESKÝ ČS. AKADEMIE VĚD

7-8

ROČNÍK XXXVI • 1953

NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

NAŠE ŘEČ • ROČNÍK XXXVI • ČÍSLO 7-8 • VYŠLO V ŘÍJNU 1953

Vydává Ústav pro jazyk český Československé akademie věd v Nakladatelství ČSAV. — Vedoucí redaktor: univ. prof. Dr Alois Jedlička, výkonný redaktor: Dr František Daneš; členové redakční rady: univ. prof. Dr Jaromír Bělič, akademik Bohuslav Havránek, univ. prof. Dr Václav Machek, univ. prof. Dr Vladimír Šmilauer, akademik František Trávníček, Dr František Váhala.

Redakce: Letenská ul. 4, Praha III, tel. 633 51 až 53. — Tiskne Knihtisk, n. p., závod 03, Jungmannova tř. 15, Praha II. — Administrace v Nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova ul. č. 40, Praha II, tel. 23 12 76, 23 14 78.

Vychází v pěti dvojčíslech do roka; předplatné na celý ročník 20 Kčs, cena jednoho dvojčísla 4 Kčs.

Dotazy, příspěvky a recensní výtisky zasílejte na adresu redakce (Letenská ul. 4, Praha III).

KNIHY A ČASOPISY ZASLANÉ REDAKCI

Z nakladatelství Orbis: J. V. Jefimov, Jazyk propagandisty. N. J. Verchovskij, Umělecké předčítání v SSSR. — Z nakladatelství Československý spisovatel: Olbracht o jazyce a literatuře. — Ze státního pedagogického nakladatelství: Arnošt Lamprech, Středoopavské nářečí. — Z nakladatelství Svět sovětů: Fr. Soukup, Velké stavby komunismu. — Towarzystwo miłośników języka polskiego (Kraków): Fr. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego (seš. 2).

Čísla běžných ročníků těchto časopisů: Język polski, Izvestija Akademii nauk SSSR, otd. jazyka i literatury, Nový život, Slovenské odborné názvosloví, Svět práce, Učitelské noviny, Var.

ZÁKONODÁRCE NOVÉ SPISOVNÉ ČEŠTINY

K dvoustému výročí narození Josefa Dobrovského

JAROMÍR BĚLIČ

Josef Dobrovský, od jehož narození uplynulo 17. srpna již dvě stě let, je beze sporu nejvýznamnější osobnost na prahu našeho obrození. Svým vědeckým dílem závažně zasáhl do řady oborů, od rozboru biblických rukopisů přes kritický dějezpyt až k české literární historii, především však vynikl jako badatel na poli české a slovanské jazykovědy. Velkým množstvím drobnějších příspěvků i rozsáhlými pracemi, jako je monumentální *Soustava jazyka staroslověnského* (Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, 1822), stal se přímo zakladatelem, patriarchou slavistiky a jeho vědecký odkaz po mnohé stránce neztratil svou cenu podnes. V rámci slovanské jazykovědy je v našem časopise především třeba ocenit činnost Dobrovského v oboru českého jazyka, jak vyplynula ze souvislostí dobových a co znamená pro údobí následující i pro náš dnešek.

Jak známo, Dobrovský vyrůstal v době, kdy se dovršoval úpadek české národnosti, jejíž vedoucí třída spolu s inteligencí byla již po bitvě bělohorské zlikvidována a nahrazena vládnoucí třídou cizí nebo postupně germanisována. Český živel byl v podstatě omezen toliko na nevolný rolnický lid, hospodářsky zdeptaný krutým feudálním vykořisťováním, a jen zčásti též na sociálně slabší vrstvy městské, podléhající však rovněž germanisaci a stejně jako lid na venkově kulturně ubité násilnou rekatolisací se všemi jejími průvodními zjevy.

Za této situace v mladších letech Dobrovského dostupoval vrcholu také úpadek spisovné češtiny. Po předcházejícím údobí rozkvětu v době předbělohorské, kdy český jazyk s rozvojem české společnosti vítězně pronikal do dalších a dalších odvětví života, literatury a vědy, obohacoval se o nová slova, ustaloval se po stránce hláskové a tvarové a zdokonaloval se po stránce syntaktické a stylistické, po Bílé hoře se udržovala poměrně vyspělá jeho podoba více méně jen v přetiscích náboženské literatury, kotvících po jazykové stránce ještě v době předbělohorské. Dále se však tato podoba jazyka nerozvíjela, protože zmizely vrstvy, které by mohly být aktivním nositelem kultivované jazykové tradice. Pokud vůbec

vznikala nová propagační literatura náboženská i jiná, projevuje se v ní většinou nedostatek jazykové tradice postupně vzrůstajícím rozkladem poměrně ustálené normy. Autoři té doby z nedostačujícího povědomí vypěstěné jazykové podoby předbělohorské mimoděk přijímají více nebo méně hláskových a tvarových prvků lidových, t. j. nářečních. Rozklad je v tom, že lidové prvky pronikají nesoustavně a jsou různé podle krajového původu autorů, takže je nemůžeme hodnotit jako kladné znaky vývojové, neboť na místo ustáleného již a jednotného jazyka celé národnosti nastupovala rozkolísanost a nejednotnost; u mnoha autorů pak běží o nedostatky vyplývající z nedokonalé znalosti češtiny vůbec. Nelze proto tento rozklad vykládat prostě jako sblížení spisovné řeči s běžným jazykem lidovým, jak se o to pokoušeli reakční obhájci protireformačního údobí barokního.

Český jazyk se v této době také již nerozšiřoval do nových oborů, naopak byl postupně vytlačován z veřejného života a nevycházely ani knihy z mnohých odvětví odborných, v nichž čeština před Bílou horou byla běžná, neboť nyní pro takové knihy nebylo čtenářů ani autorů. Mnohé odborné výrazy staré upadly proto v zapomenutí, a pokud se někteří jazykoví theoretikové snažili vytvářet výrazy nové, tyto výrazy se nešířily, protože jich ve skutečnosti nikdo nepotřeboval. Z lexikálního novotaření barokního je ostatně nejlépe vidět úpadek jazyka, neboť tu jde povětšině o slova tvořená s naprostou neznalostí slovotvorných zákonů češtiny a bez jazykového citu. Jsou to výrazy jako *letodník* (kalendář), *ředlnosta* (generál), *zámřežna* (kancelář) a pod., známé z činnosti Vusínovy, Pohlovy, Šimkovy, ale i Karla Ignáce Tháma a jiných.

Mladá léta Dobrovského jsou však zároveň dobou, kdy využívání technických vynálezů, jež přinesla průmyslová revoluce na Západě, růst populace a jiné okolnosti vystupňovávaly do nesmiřitelnosti rozpory mezi narůstajícími novými výrobními silami a zastaralými výrobními vztahy, založenými na feudálních privilegiích šlechty. Růst manufaktur si vyžaduje už v první polovině osmnáctého století nejprve oklešťování středověkých výsad cechovních, jež bránily rozvíjení průmyslové velkovýroby, později i uvolňování pracovních reserv, spoutaných dosud nevolnictvím a vázaných k půdě feudálních velkostatkářů. Rozpory zostřuje tvrdý třídní boj nevolného lidu proti vykořisťovatelům, který se projevuje novými a novými selskými vzpourami. Celý proces vrcholí za života Dobrovského zrušením nevolnictví roku 1781, činem, který vlastně vytváří předpoklady k českému národnímu obrození: umožňuje pohyb přebytků venkovského obyvatelstva za prací a za vzděláním do měst a tím v nich posiluje český živel,

který z valné části vytváří hlavně rostoucí masy nové společenské třídy, průmyslového proletariátu a námezdně pracujícího lidu, ale proniká i do řad buržoasie, z počátku hlavně drobné. Jejímu boji s přežitky feudálního řádu a zvláště zápasům s hospodářsky silnější buržoasií německou slouží též nově vznikající česká inteligence, která se staví v čelo počínajícího českého národního hnutí, t. j. vlastního obrozenského procesu, za něhož a v němž se vytváří moderní český národ.

Dobrovský sám přes svůj lidový původ ovšem ještě nepatří k tomuto proudu, který přichází z českého venkova do zněmčených měst až po zrušení nevolnictví. Je příslušníkem generace starší, kotvící názorově v předcházející době přípravné, ale již v mládí zaujímá kritický postoj k dobové skutečnosti a pro celý život se stává, přes své kněžství, přívržencem osvícenské filosofie, jež svým úsilím o společenský pokrok, bojem proti církevnímu tmářství a budováním reálných základů vědy byla připravovatelkou nové doby v oblastech ideologické nadstavby.

Vycházeje z dobové skutečnosti svých mladších let, píše Dobrovský většinu svého díla německy nebo latinsky, poněvadž tehdy ještě neexistovaly vzdělané vrstvy, které by mohly číst odbornou literaturu psanou česky. Od počátku se však horlivě zajímá o všechnu českou literární tvorbu a kriticky ji posuzuje ve svých časopisech, věnovaných literatuře a vůbec kultuře české, *Böhmische* (*und mährische*) *Literatur* (1779, 1780) a *Literarisches Magazin von Böhmen und Mähren* (1786, 1787). Srovnávaje její současný kvantitativní rozsah, thematické rozpětí i formální úroveň s dobou starší, jasně poznává hrozivý úpadek českého jazyka a ostře vystupuje především proti špatným jazykovým theoretikům a autorům učebnic a slovníků z údobí předcházejícího a ještě i současného, kteří nepostihovali správně jazykovou zákonitost, vymýšleli nesprávná pravidla a neústrojně tvořená slova, jako by se prý domnívali, že „jazyk, kterým ještě mluví miliony lidí, to má strpět a přijmout jako zákony jejich nápady a rozmary“ (Lit. Mag. I, 99). Pohlovi a jiným Dobrovský přímo vytýká neznalost češtiny (viz na př. Lit. Mag. III, 136n.) a proti planému a škodlivému jazykovému novotaření mnohokrát zdůrazňuje, že je nutno studovat živou řeč lidu, v jehož slovní zásobě žijí mnohé dobré výrazy, které ve městech již nejsou známy (viz Böhm. Lit. 1779, 254n.; Lit. Mag. II, 169 a j.). Připouští i přejímání slov z jiných slovanských jazyků, ovšem poznamenává, že je nutno tato slova obměňovat podle zákonů češtiny, „jinak se natropí jen zmatek“ (Lit. Mag. I, 94).

Zcela v moderním duchu vidí Dobrovský rozvoj jazyka v těsném

spojení s vývojem společnosti a ve svých německy psaných *Dějinách české řeči a literatury* (1791, 1792) podává první promyšlený obraz tohoto rozvoje. Pokrokově tu po jazykové stránce hodnotí údobí husitské, především však vyzvedá rozkvět jazyka ve století před Bílou horou. V současné době sice vítá snahy o oživení češtiny, ale je naplněn obavami, že za daných okolností se již sotva „česká řeč dříve nebo později povznese k znatelně většímu stupni dokonalosti než byl onen, jehož dosáhla ve svém zlatém věku za Maxmiliána a Rudolfa II."[1]) Přece však touží po jejím novém vzestupu a své dílo ukončuje vlasteneckou básní Františka Knoblocha „Vejstraha na hánce jazyka českého".

Protože údobí předbělohorské Dobrovský pokládá za klasickou dobu spisovné češtiny, vítá nová vydání starších spisů a vysoko hodnotí i nové knihy, jež navazují na jazyk oné doby (zejména překlad Nového Zákona od Frant. Faustina Procházky z r. 1786, navazující na jazyk bible Kralické). Jazyková norma i některé stylistické zvyklosti předbělohorské stávají se mu pak předmětem bedlivého studia a hlavním kriteriem češtiny současné. Mnohokrát zdůrazňuje pro spisovatele potřebu číst starší českou literární produkci a učit se z ní vypěstěné formě; a především oživováním potřebných slov zapomenutých doporučuje obohacovat současnou slovní zásobu (viz na př. Böhm. Lit. 1780, 95; Lit. Mag. I, 117 a j.). Roku 1802 konečně vydává první díl svého německo-českého slovníku (*Deutsch-böhmisches Wörterbuch*; 2. díl až 1821), k němuž si po léta shromažďoval materiál hlavně ze starší literatury, ale vedle toho i ze současné řeči lidové.

Theoreticky ovšem Dobrovský uznával i nutnost tvořit slova nová. Požadoval však, aby v takových případech byly nové výrazy tvořeny ústrojně v duchu jazyka. Z odporu proti libovolnému novotaření pohlovskému studuje proto důkladně slovotvorné zákony češtiny a již roku 1791 v předmluvě k česko-německo-latinskému slovníku Františka Tomsy uveřejňuje stať *O původu a tvoření řeči slovanské a zvláště české*; na ni navazuje pojednání *Tvořivost slovanského jazyka, ukázaná na tvoření substantiv a adjektiv v češtině*, jež vydal roku 1799 samostatně a znovu pak otiskl v úvodní části svého slovníku. Chtěl tím dát mladým spisovatelům, k nimž se v závěru studie výslovně obrací, poučení potřebné pro ně při vytváření básnických neologismů; avšak zároveň je varuje, aby se nedávali svádět „svým hravým důvtipem k zbytečným novotám v naší řeči" (Wörterbuch I, str. LXVII).

---

[1]) J. Dobrovský, *Dějiny české řeči a literatury*, překlad B. Jedličky, Praha 1951, str. 138.

Z vyspělé jazykové praxe doby předbělohorské vychází i nejvýznamnější vědecká práce Dobrovského, jeho *podrobná mluvnice spisovné češtiny* (Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache, 1. vyd. 1809, 2. vyd. 1819), která se rázem stala uznávanou normativní kodifikací a v jádře platí podnes. Nelze ani dosti zdůraznit význam, který měla v obrozenské době tato kniha pro rychlé překonání hláskové a tvarové rozkolísanosti, zděděné z doby úpadku, a pro obnovení kultivované stability spisovného jazyka po těchto stránkách. Je to dílo zároveň vynikající autorovým smyslem pro soustavu, systémovost jazyka a právem o něm říká ještě dnes akademik Havránek, že se k němu naše jazykověda, usilující o přesný popis jazykového stavu, musí vracet.[2])

Lpění Dobrovského na jazykové podobě předbělohorské nebylo ovšem otrocké a nekritické. Již roku 1786 napsal, že „se nemusí slepě přijímat všechno", co je v jazyce bible Kralické a jiných spisů předbělohorských, a projevil svůj souhlas s tím, že F. F. Procházka v překladu Nového Zákona na rozdíl od Kralické bible neodlišuje tvrdé a netvrdé *l*, poněvadž v současné výslovnosti tento rozdíl již neexistuje (Lit. Mag. I, 99n.). I v jiných jevech požadoval vyrovnání se současným stavem jazyka a ve své mluvnici sám rovněž neuvádí dvojí *l*, omezuje podle živé řeči užívání zbytků duálových tvarů a pod. Naproti tomu tam, kde i v předbělohorském jazyce bylo kolísání, zavádí v některých případech autoritativním způsobem jednotu a stanoví tak na př. rozvržení přechodníkových tvarů pro jednotlivé rody a čísla v podobě, v níž takto nikdy předtím neexistovalo; přesto však se vlivem Dobrovského mluvnice toto rozvržení ujalo a žije ve spisovné češtině dosud. Tento umělý zásah je však u Dobrovského celkem výjimečný: nejvyšším rozhodčím v jazyce mu byl „obecný jazykový zvyk, jímž se všechno řídí" (Lit. Mag. I, 98) a jejž co nejpečlivěji zjišťoval.

Nejvýrazněji se odchýlil Dobrovský od spisovné češtiny předbělohorské i od současného usu pouze v pravopise, tedy jen ve formální, grafické stránce písemného vyjadřování. Jeho úprava tu však rovněž vyplynula z úsilí o zdůraznění zákonitostí v tvarové soustavě jazyka a zároveň znamenala jen důsledné uplatnění tendence, která se poněkud zastřeně projevovala i v t. zv. pravopise bratrském, vyjadřovati totiž podle analogie mluvnické tvary stejného druhu podle možnosti stejnými grafickými prostředky. V bratrském pravopisu se, jak známo, *i* a *y* rozlišovalo z obojetných souhlásek jen po retnicích a po *l*, kdežto po *s*, *z* a také po *c*

---

[2]) Viz B. Havránek, *Vývoj spisovného jazyka českého*, Čsl. vlastivěda, řada II, Spisovný jazyk, Praha 1936, str. 84.

se psalo — v jistém souhlase se starší výslovností — jedině *y*. Dobrovský však, v jehož době se rozdíl ve výslovnosti naprosto již necítil, píše podle dvojic jako 1. pád mn. č. mužského rodu živ. *páni, chlapi, holubi* — 4. p. mn. č. *pány, chlapy, holuby* ve své mluvnici též 1. p. mn. č. *psi, plazi* — 4. p. mn. č. *psy, plazy* místo dřívějšího nerozlišeného 1. a 4. p. mn. č. *psy, plazy* ... a podle *hoditi, hodím* ..., *kaliti, kalím* ... píše i *prositi, prosím* ..., *voziti, vozím* ..., místo staršího *prosyti, prosým* ..., *vozyti, vozým* ... atd.; po *c* pak píše jen *i*. Dobrovský sám ostatně nijak neusiloval o obecné zavedení této novoty. V druhém vydání své mluvnice se za ni vlastně omlouvá a zdůrazňuje, že každý, kdo chce, může i nadále po *s, z, c* psát důsledně *y*[3]). Poněvadž však jeho reforma nesporně znamenala zdokonalení české pravopisné soustavy, přijala ji spolu s celou mluvnickou normou Dobrovského mladší generace našich buditelů za svou a v tuhých bojích dále prohloubenou ji zařadila do souboru svých snah o vypěstění češtiny pro nové úkoly, vyplývající už z nové situace české společnosti. Dobrovský se takto stal otcem i dnešního našeho pravopisu.

Jako na zákonodárce, vytvářejícího ovšem nikoli umělé zákony, nýbrž vyvozujícího všechna pravidla ze skutečných zákonitostí jazyka a toliko je formulujícího, je třeba se na Dobrovského dívat i v oblasti prosodie. Již od roku 1778 se kriticky vyslovoval o někdejších pokusech J. A. Komenského a jiných, obnovovaných i v nové době, zavést do české poesie časomíru, neboť — jak napsal r. 1786 — v češtině „sotva se najde nějaký verš, který by bylo možno časoměrně přečíst bez neustálého urážení sluchu, jenž je zvyklý na docela jinou výslovnost" (Lit. Mag. II, 132). Roku 1795 pak v české mluvnici F. M. Pelcla (Grundsätze der böhmischen Sprache, str. 209n.) otiskl zvláštní *kapitolu o prosodii*, v níž stanoví základní pravidla českého přízvuku a dokazuje, že pro češtinu se hodí toliko prosodie přízvučná, nikoli časoměrná. Současní první novočeští básníci školy Puchmajerovy tento názor přijali a řídili se jím ve své tvorbě, později však příslušníci mladší generace, zejména Šafařík a Palacký v mladistvém společném spise „Počátkové českého básnictví" (1818), proti němu vystupovali, snažíce se obrodit a povznést českou poesii časomírou. Ale vývoj dal v této věci za pravdu Dobrovskému.

S mladší buditelskou generací se Dobrovský zásadně rozcházel i v některých jiných názorech a ne vždycky přitom zastával stanovisko tak správné jako v otázce prosodie. Leckterý zákonitý a ne-

[3]) Viz J. Dobrovský, *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*, Spisy a projevy Josefa Dobrovského, sv. IX. Praha 1940, str. 27.

zbytný jev, souvisící s měnícím se charakterem české společnosti po roce 1781, plně nechápal, poněvadž si neuvědomoval důsledky nového přílivu českého živlu do zněmčených měst. Odtud prameníly i jeho pochybnosti o možnostech nového rozvoje českého jazyka i jeho názor, že češtinu lze znovu pozvednout jen jako jazyk populární literatury, neboť se spokojoval zjištěním, že pro pěstování moderní vědy její zděděné výrazové prostředky nedostačují. V zajetí svého klasicismu, vidícího vzor v češtině předbělohorské, odsuzoval v praxi i ta nová slova, která mladší generace vytvářela již z opravdové potřeby v rámci svého úsilí o uvedení češtiny do různých vědních oborů, na př. nesouhlasil s jazykem Jungmannovy „Slovesnosti", přinášející základy českého názvosloví literárněvědného a estetického, a nesouhlasil ani s jinými pokusy o českou vědu. Mladá česká inteligence z generace Jungmannovy takové názory ovšem nemohla přijmout, a proto vznikalo mezi ní a stárnoucím Dobrovským napětí.

V otázce rozhojňování slovní zásoby si však nová situace české společnosti tak jasně vynucovala řešení proti názorům Dobrovského, že jeho stanovisko ani nemohlo způsobit škody. Naopak jeho kritický postoj k lexikálnímu novotaření nutil mladší pracovníky k pečlivé rozvaze, zda je nového výrazu opravdu třeba, či zda je možno spokojit se vyhovujícím výrazem cizím. Brzdil tím také přehnaný purismus a zabraňoval tvoření překotnému, hrozícímu záplavou nových slov, kterým by nikdo nerozuměl a jež by společnost nestačila strávit. Dobrovského studie o slovotvorných zákonech češtiny, kterými kdysi bojoval proti neústrojnému novotaření doby předchozí, vytvářely pak pevný theoretický základ pro nové obohacování slovníku spisovného jazyka, takže se novátorství školy Jungmannovy i jejich zásluhou kvalitativně zásadně liší od neumělých pokusů z doby pobělohorského temna.

Svým kriticismem Dobrovský i jinak brzdil výstřelky mladší generace. Je známo, že hned roku 1818 brzy po „objevení" Zelenohorského rukopisu bystře rozpoznal, že běží o padělek, a třebaže mu toto poznání přineslo řadu hořkostí a osočování z nevlastenectví, nepřestal energicky hájit své stanovisko. Ve Wiener Jahrbücher roku 1824 napsal, že on sám by byl první, „kdo by tuto památku staré slovanské literatury rozšiřoval mezi Slovany, kdyby ji mohl považovat za pravou" (str. 102); ale čím pozorněji prý ji zkoumá, tím více nachází důkazů o její podvrženosti. Na přímou výčitku, že svým počínáním poškozuje českou pověst, odpověděl ve vídeňském Hormaierově Archivu otázkou, zda je „česká národní sláva ohrožena tím, že se rozlišuje pravé od nepravého" (č. 72, z 2. 7. 1824). A v citované stati ve Wiener Jahrbücher doznal, že mu

„skutečná sláva národa neméně leží na srdci než nějakému vlastenčícímu taškáři“. Kritický rozum, opírající se o znalosti starého jazyka i historie na tehdejší dobu vynikající, bránil mu podlehnout romantickým fantasiím a zbožným přáním, jimiž se dala unášet mladší generace. A česká věda ve svém dalším vývoji také v tomto bodě potvrdila správnost jeho poznatků.

Byl vysloven názor, že Dobrovského uzákonění mluvnické normy spisovné češtiny na základě vyspělého jazyka předbělohorského způsobilo velký rozstup mezi t. zv. obecnou češtinou a psanou podobou jazyka, který prý měl za následek pozdější pomalé pronikání spisovné češtiny do běžného užívání i v praktickém hovoru, t. j. zavinil obtížný vznik hovorové formy spisovné řeči. Jinými slovy tento názor znamená, že by bylo bývalo lépe více přiblížit na prahu obrození spisovnou češtinu současným nářečím nebo přímo navazovat na rozkolísaný úpadkový jazyk z doby pobělohorské a v pomalém procesu zvolna dospívat k jeho nové ustálenosti.

Příčiny obtížného vznikání hovorové podoby spisovné řeči byly však ve skutečnosti jiné a souvisely s podřadným společenským postavením češtiny za staré monarchie, která dlouho bránila jejímu pronikání do škol, do úřadů a konec konců i do společenské konversace. Pokud pak jde o normu, kterou Dobrovský kodifikoval, zmínili jsme se už, že nebyla v jeho době zcela mrtvá, nýbrž tradičně se udržovala v části literatury. Ukázali jsme si také, že v mluvnici Dobrovského nešlo o pouhý pasivní popis jazyka předbělohorského, nýbrž vlastně o jeho vyrovnání se soudobým živým obyčejem. Mladší generace, která jinak přece měla k názorům Dobrovského řadu výhrad, nepřijala jeho mluvnici snad ze slepého uznávání jeho autority, nýbrž právě proto, že vyhovovala potřebám dobovým. Doba obrozenská měla ostatně vedle kodifikace Dobrovského i dobrou starší mluvnici Tomsovu (1782) a Pelclovu (1795); mluvnice Tomsova připouštěla více kolísání podle spisů soudobých, Pelclova pak se zase důsledněji než Dobrovský držela usu předbělohorského. Vedle toho se v první polovině 19. století vyskytlo několik pokusů „reformovat“ spisovnou češtinu různým způsobem, avšak žádný z těchto pokusů se neujal. Všeobecné přijetí mluvnice Dobrovského při těchto různých možnostech volby samo o sobě ukazuje, že norma, kterou stanovil, naprosto se nejevila jako něco neorganického a násilného. Jeho čin naopak geniálním způsobem splnil „sociální objednávku“ nastupující nové doby, neboť proti nářeční roztříštěnosti a úpadkové rozkolísanosti vyzvedl jednotnou formu celonárodní, schopnou plnit všechny potřebné úkoly a sloužit jako pevná základna

k novému rozvoji, zejména i k nezbytnému tehdy obohacování slovníku. Spisovná čeština v podobě stanovené Dobrovským stala se též mocným nástrojem českého národního hnutí, pomáhajícím sjednocovat a utvářet novodobý český národ.

Proto i dnes, navazujíce na další už vývojové etapy po Dobrovském, můžeme s upřímnou vděčností a s hlubokým obdivem vzpomínat na dílo Dobrovského na tomto poli a právem jej vedle jiných jeho zásluh vysoko hodnotit také jako skutečného zákonodárce nové spisovné češtiny.

K TVOŘENÍ ČESKÝCH PŘÍJMENÍ

JAN SVOBODA

Při zkoumání našich příjmení a vlastních jmen vůbec se nám stále naskýtá otázka, jaký je jejich vztah k ostatní zásobě slovní, t. j. ke jménům obecným neboli apelativům. Poměrně málo je takových vlastních jmen, která se liší od obecných jmen jenom velkým počátečním písmenem, jako na př. příjmení Ryšavý, Slavík nebo místní jména Lom, Koryta a pod. Vlastní jména se vyvíjela často odchylně, isolovaně od názvů obecných, a proto jsou do značné míry nejasná a potřebují samostatného, zvláštního výkladu.

Vlastní jména osob se odchylují od obecných jmen zčásti také samostatným způsobem tvoření, svými specificky jmenotvornými příponami[1]).

Příjmení a stará osobní jména se ovšem tvoří též příponami, které se běžně vyskytují u jmen obecných. Jsou to hlavně přípony zdrobňovací a lichotné, mazlivé, jako u jmen Kohoušek (Kohout), Tesařík, Lapáček, pak přípony, kterými se tvoří podstatná jména z přídavných, na př. u jmen Málek, Černoch, Drahoš, Drahoň, Brzák (brzý, t. j. ‚rychlý‘), dále přípony slov zhrubělých, nadávek, na př. *-oun*, *-our*, *-as* (Hezoun, Vaňour, Petras, Havlas).

U typu druhého, u podstat. jmen tvořených z přídavných, jde sice o přípony u obecných slov známé a rozšířené, ale konkretní jimi utvořená podstat. jména vlastní často se nevyskytují jako obecná.

U typu posledního je nápadný rozdíl mezi výskytem u jmen obecných a vlastních, zejména u přípony *-as*. U jmen obecných se objevuje jen zcela zřídka, sporadicky (na př. ve slovech *mamlas*,

---

[1]) Podrobně se zabývá tvořením českých osobních jmen Fr. Trávníček v *Mluvnici spisovné češtiny* I, § 174—181.

vrďas), kdežto u osobních jmen vlastních je velmi produktivní, živá. Takových případů je pak více: jsou to na př. přípony *-da* (*strejda, človrda*), *-ch* (*hoch, kmoch*), *-ka* (u zhrubělých slov ze sloves, *čvaňha*), *-sa* (*tlamsa*). Všechny tyto přípony se vyskytují u vlastních jmen ve velkém počtu, kdežto u obecných jmen jen sporadicky. Zároveň vidíme, kterým druhům slov jsou osobní jména vlastní svým původem nejblíže: jsou to slova se silným citovým zabarvením, slova mazlivá, laskající a naopak zase nadávky a slova vyskytující se jenom v žargonu a pod.

V slovní zásobě intelektuální, citově neutrální jsou přípony ve svých formách i významech značně ustáleny, jejich inventář je omezen a vystačí se s ním v podstatě při tvoření nových slov i odborných názvů. Naproti tomu u slov expresivních, se silným citovým zabarvením a spolu s nimi také u osobních jmen vlastních je tvořivost spontánní, neomezená významovou stránkou; ta ustupuje do pozadí před úkolem vyjádřit cit, emoci. Velké bohatství podob a odvozovacích přípon u osobních jmen nemá však patrně původ jen v této citové stránce, nýbrž je určováno též činiteli jinými. Naše nynější soustava pojmenování osobním jménem v užším smyslu (křestním jménem) a příjmením rodinným, tedy soustava dvoujmenná, není totiž příliš stará. Úředně byla zavedena a ustálena teprve za Josefa II. patentem z r. 1786. V nejstarších nám dostupných dobách se užívalo jen jednoho jména a teprve postupně se k rozlišování přidávala druhá jména, přízviska a přezdívky. Těžiště pojmenování však bylo stále ještě na prvním jménu (osobním jménu ve vlastním slova smyslu) a ony přídavky, ze kterých se později vyvinula rodinná příjmení, byly stále ještě proměnlivé a nezávazné.

Při prvotní naprosté jednojmennosti i při pozdější nezávazné dvoujmennosti sloužily rozmanité podoby téhož jména k rozlišování osob. V jednom okruhu příbuzenském nebo v jedné vsi bylo několik osob se jménem V á c l a v a tak se ustálilo užívání podoby V a c h o jednom, V á ň a o druhém, V a š u r a o třetím atp. Ostatně v menším měřítku a v omezenějším rozsahu v kruhu příbuzných, na venkově, v kolektivech pracovních ještě dnes platí především jméno osobní (křestní), ba na venkově někdy příjmení nejsou dost známa. A tak tvoření rozmanitých podob téhož jména vyhovovala při svém vzniku nejen citovým, nýbrž i zcela praktickým potřebám. Hlavní pramen bohatství přípon je ovšem z dob dávné úplné jednojmennosti, jak dokazují doklady ze starých listin, soupisů jmen a jiných pramenů. Jakými prostředky byl inventář přípon doplňován a rozmnožován, když nestačil emocionálním i praktickým potřebám, objasníme si na několika případech.

Z běžných jmen tvořily se běžnými příponami celé řady jmen odvozených, takže je možno mluvit o soustavě jmen. Na př. ze jména Benedikt byla utvořena řada Béna, Beněk, Benák, Beňata, Beneda, Benda atp. Ze jména Tomáš jsou jména Tůma, Tomek, Tomeš, ze jména Vavřinec je Vávra, Vavák, Vavřek, Vavrata, ze jména Jan pak Jána, Janák, Janek, Janeš, Janata a mnoho jiných. Čím běžnější jméno, tím větší byl počet odvozenin. Tyto podoby měly vztah jednak ke svému základnímu jménu (Tomeš k Tomáš, Janeš k Jan, Beneš k Benedikt), jednak ovšem i k sobě navzájem, pokud měly stejnou příponu.

Všimněme si nyní z první řady jména Benda, které jistě vzniklo z prvotní podoby Benedikt zkrácením v Beneda a synkopováním v Benda. Souhláska *-d-* ve jméně Benda patří k základu původní podoby jména a není částicí odvozovací. Cizí jméno (Benedikt-Benda) poskytlo do řady běžných podob nový souhláskový prvek *d-*. Protože jméno Benda mělo vztah k ostatním podobám (Benák, Beneš atp.), byl tento vztah napodoben i u jiných jmen, u nichž člen řady se souhláskou *-d-* chyběl, a tak byl podle poměru Benda, Beneš, Benák přitvořen k řadě Janeš, Janák atp. nový člen se souhláskou *d* — Janda, k řadě Vavřinec, Vavák, Vávra byl přitvořen podle poměru Benda, Benák, Béna nový člen Vavrda a podobně u dalších jmen byly doplněny podoby Kolda (Mikoláš), Kulda (Mikuláš), Jarda, Standa, Zacharda, Jurda, Burda (Burian) a mnoho jiných.

U několika jmen se opakovalo seskupení souhlásek *rd*, vzniklé uvedeným jmenotvorným vývojem; také tento nový prvek byl dále pramenem tvoření a ke jménu Havel byla doplněna podoba Havrda, ke jménu Šavel-Šavrda.

Úmyslně rozvádím myšlenku o vzniku nových přípon podrobně, abych zdůraznil, že tu jde o soustavu odvozenin, které jsou ve vzájemném vztahu k sobě i k základním jménům, doplňovanou novými prostředky slovotvornými, jakmile některé jméno svým novým hláskovým prvkem k tomu poskytne podnět.

Přípona *-da* není jediným takovým případem. Jména Alexius, Maxmilian poskytla svými zkráceninami Lexa, Maxa (vysl. Leksa, Maksa) soustavě jmen novou příponu *-sa*, jak už bylo poznamenáno v Naší řeči 1, 1917, 287. Je však nutno opravit formulaci autora této poznámky, neboť *-sa* není přece u těchto zkrácených jmen Lexa, Maxa příponou, nýbrž součástí základu jména. Podstatou vzniku nových přípon právě je, že cizí jména poskytují svým hláskovým seskupením v samém

svém základě nové prvky, které pak u dosavadních jmen domácích působí ke vzniku nových podob a nové odvozovací přípony.

Samy o sobě formy L e x a, M a x a nevedly ke vzniku přípony *-sa*; tato cizí jména nejdříve zdomácněla a byla zařazena do soustavy zkrácených jmen. Jako vzniklo na př. jméno B o l e š z B o l e s l a v, J a r e š z J a r o s l a v atp., tak vznikly též ze jmen M a x m i l i á n, A l e x i u s, resp. z jejich odvozenin M a x a, L e x a, t. j. ve výslovnosti M a k-s a, L e k-s a, další podoby ze zkráceného základu M a k-, L e k- s příponou *-eš*, tedy: M a k e š, L e k e š. Hláska *-s-*, která je trvalou, pevnou součástí samého základu původního jména M a x m i l i á n, A l e x i u s a při odvozování, resp. krácení byla odsunuta, působí potom v systému jmen jako nový hláskový prvek a využívá se jí k tvoření dalších odvozenin od jiných jmen; podle poměru L e k s a - L e k e š byla přitvořena k podobě M i k e š nová odvozenina M i k s a (Mixa), k J a k e š (Jakub) - J a x a, k P r o k e š (Prokop) - P r o k s a, k B a k e š (zkrácená podoba některého jména s počátečním B a-, nejspíš Bartoloměj) - B a x a, k T o m e š - T o m s a, ke K l i m e š (Kliment)-K l i m s a, k J i r e š-J i r s a, k J a n e š-J a n s a atp. Dále pak už působila přípona *-sa* i u jmen bez odvozenin na *-eš*, na př. Š i m o n-Š i m s a, H l a v s a, H n ě v s a[2]).

Další přípona, kterou vysvětluji obdobným vývojovým postupem, je *-ha* u jmen V a ň h a (Váňa), C y r h a (Cyril) a pod. Východisko hledám ve jménech D a ň h a (Daňhel - Daniel), kde bylo *h* podobně jako u jména K a b r h e l (Gabriel) původně vkladnou souhláskou k odstranění hiátu mezi dvěma samohláskami v cizích slovech. Kromě toho mohla působit i jména L i n h a-L i n h a r t, M i n h a-M i n h a r t. Podle dvojice D a ň h a-D a n ě k [Daňek] bylo přitvořeno ke jménu V a n ě k [Vaňek] ještě V a ň h a.

A nyní je třeba vrátit se ještě k těm několika obecným názvům, ve kterých se objevují sporadicky přípony, jejichž vznik u vlastních jmen jsem se pokusil právě vysvětlit. Domnívám se, že těchto několik slov má své podoby od vlastních jmen. Jména označující osoby v příbuzenském poměru (s t r ý c - s t r e j d a) a osobní jména vlastní, jak se jich původně užívalo, jsou si prostředím svého užívání i svou povahou velmi blízká, a proto též jejich tvoření je podobné: b r á c h a - V á c h a, k m o c h - V a c h, s t r e j d a - S t a n d a. Stejně souvisí úzce afektivní slova (nadávky) s přezdívkami a tím i s příjmeními; mezi ně patří i t l a m s a (v kladském nářečí „tlamák, hubař": „ten toho napoudá"; Kubín, Lidomluva, 239) vedle příjmení T l a m s a (sr. T l a m k a), H u b s a

[2]) Srov. o příp. *-da, -sa* v cit. díle Fr. Trávníčka § 175,2 a § 164.

(sr. Hubka), Hlavsa (Hlavatý), Chlupsa (Chlup, Chloupek) a nejasného Kramsa, Kremsa, Krumsa (místní jméno Krumsín).

Dále poznamenávám, že přípona *-sa* je hojná též v polštině; existuje tam především předpokládané východisko tohoto tvoření, t. j. jména *Aleksa, Oleksa, Leksa* (srov. Kozierowski, Nazwiska II/1, 59). Pak je v polštině — podle uvedeného pramene — několik jmen totožných nebo zcela obdobných našim: *Jaksa, Miksa, Jursa, Boksa* (z Bogsa — Bogusłav), *Tłuksa, Wilksa* (srov. české místní jméno Vlksice), *Głowsa*, česky *Hlavsa, Gniews*. Protože jsou zde tytéž podmínky pro vznik přípony *-sa* jako v češtině, domnívám se, že vývoj šel v obou jazycích nezávisle paralelně.

Několik našich příjmení jeví stopy humanistické záliby v klasických jazycích svými latinskými koncovkami: Mathesius (1571 na Slovensku, dosud PA[3]), Prokopius (PA), ale také v polatinštěných českých slovech: Barvitius-Barvič, Špalecius-Špalek (PA), Korbelius (Kk)[4]), Klopacius (r. 1600, srov. Slezský sborník 46, 1948, 18). Takové rozmnožování příjmení s latinskými koncovkami nutno přičíst žákovskému prostředí, které mělo v oblibě českolatinské tvary.

Latinské genitivy (2. pády) z častého spojení typu *Josephi filius, Petri filius* (syn Josefův, Petrův a pod.), tedy z vazeb patronymických, ustrnuly v novočeských příjmeních Josefi, Filipi, Petrý (místo Petri), Rektorys (lat. *filius rectoris*), Viatoris (na Slovensku v 16.—17. stol.).

Domnívám se, že česká příjmení Šašecí, Tachecí vznikla z tvaru latinského druhého pádu *Šašecii, *Tachecii takových polatinštělých jmen *Šašecius, *Tachecius (z českých jmen Šašek, Tachek (Kk). V příjmení Kolací hledá J. Beneš (Naše řeč 30, 1937, str. 127) polatinštěné a opět počeštěné jméno Koláč. Zde však nutno připomenout latinské slovo *collatio*, které žilo v staré češtině v podobě *kolací, kollace* a mělo význam ‚hostina, hody, snídaně'. Pokud jde o významovou stránku, srovnej česká příjmení Svačina, Večeře (Kk 167).

Humanistická svým původem jsou rovněž jména Tomaides, Gregoriades, Wencelides, Petrýdes, Petrides (vesměs v PA).

U některých příjmení je příčinou jejich nejasnosti dnes už neobvyklý tvar: přídavná jména bývají na př. v příjmeních ve jmenném tvaru Dobr, Modr, Moudr, Hezek, Hebek, Mokr. Sem náleží i Cháb (chabý) a pod. Když pak se dnes píší nezvyklým archaickým pravopisem Maudr, a dokonce po

---

[3]) Pražský adresář. Vyd. Státní tiskárna a policejní ředitelství v Praze 1937. V textu zkracuji PA.

[4]) Antonín Kotík, *Naše příjmení*. Praha 1897. V textu zkracuji Kk.

německém způsobu M a u d e r, D o b e r, M o c k e r, je tím jejich souvislos s příslušnými přídavnými jmény značně zastřena.

Starobylost vlastních jmen a příjmení projevuje se i po stránce slovotvorné na př. u příjmení N o h e j l, které je odvozeno ze slova *noha* řídkou, vzácnou příponou *-ýl*, zachovanou jen v několika slovech: *motýl*, *střechýl*, *ženkýl* (ve staré češtině ‚zženštilec, zbabělec nebo chlípný člověk').

U osobních jmen zjišťujeme někdy vzájemný vliv přípon různého etymologického původu, ale hláskově podobných. U staročeských jmen byla na př. velmi rozšířena přípona *-ata*, původně *-ęta*: M i l a t a; vznikla rozšířením přípony *-ęt*, obvyklé u názvů mláďat. Kromě toho byla jména s adjektivní příponou *-atý* jiného etymologického původu (př. C h l u p a t ý, H l a v a t ý). Vzájemným působením obou přípon vznikla jednak podle jmen typu M i l a t a příjmení H l a v a t a (vedle původního H l a v a t ý), K o s m a t a, B o h a t a, H u b a t a, H u ň a t a, K o š a t a, jednak příjmení Z a c h a t ý, M a c h a t ý, V a š a t ý (podle H l a v a t ý) z původního Z a c h a t a, M a c h a t a, V a š a t a.

Příslušnost k rodině se v některých případech vyjadřuje tvarem příjmení v druhém pádě množného čísla. Jsou to taková jména jako N o v á k ů, J í r ů, N o v á k o v i c. Máme dokonce složené příjmení S t a r ý c h f o j t ů (PA). Z přídavných jmen ve tvaru 2. pádu množného čísla pak vznikla na př. jména H o r n i c h, H o r n y c h, B i l i c h, B i l l i c h, M a l i c h (PA), Č e r n y c h (Kk). Tento typ je též v ruštině, kde jsou na př. příjmení Č e r n y c h, Č u t k i c h. V ruštině se však tento tvar ještě živě cítí jako 2. pád množného čísla, a proto se příjmení Č e r n y c h neskloňuje. V češtině prozrazuje krácení koncovky *-ých*, že se jeho původní platnost přestala pociťovat a že se z původní pádové koncovky stala jmenotvorná přípona. Příjmení Č e r n y c h se skloňuje stejně jako na př. příjmení se substantivisující příponou *-ík*, Č e r n í k. Krátké *-ych* u příjmení tohoto typu lze vysvětlit zachováním staršího způsobu psaní. U příjmení H o l e j c h a byl tvar *H o l e j c h, nechápaný už jako 2. pád množného čísla, rozšířen podle velmi hojných osobních jmen mužských příponou *-a* (na př. V á v r a, M á c a, H r a b ě t a a pod.).

Osobní jména ve tvaru příčestí minulého (V y b r a l, K a s a l) nabyla rázu zpodstatnělého přídav. jména. V mnohých případech označují vlastnosti, nikoliv děje (srov. jména typu *žvanil*). Jména K e c a l, S p a l mají přibližně stejný význam jako *kecavý*, *ospalý*, nikoliv význam dějový. Vyskytují se také i v tvarech přídavných

jmen (složených, určitých), na př. H ř í m a l ý (PA), pol. G r z y m a ł a, D o b ř e d ě l ý (PA), N e p i l ý (Kk), K a s a l ý (Kk). V některých oblastech jsou oblíbena zdrobnělá jména a tak vzniká typ jmen na *-alík*, *-ilík*, *-ílek:* V r z a l í k, Z t r a t í l e k, S a d í l e k, H r a d i l í k. Zakončení *-ilík* je svým původem moravské, snad jen hanácké.

Domnívám se, že těchto několik příkladů stačí k objasnění základních způsobů, kterými se vlastní jména odchýlila od obecných po stránce tvoření. Jsou to tyto způsoby[5]):

1. využívání hláskových prvků, které se objevují v základu cizích jmen, k vytvoření nových přípon (B e n d-a: J a n-d a M a k s-a: T o m-s a);
2. používání cizích přípon nebo koncovek u domácích jmen (Š a š e c í);
3. vzájemné prolínání jmen cizího původu se jmény domácími, původu obecného (T o m s a, H l a v s a);
4. zachování tvarů, které u obecných jmen už dávno nežijí (H e b e k);
5. zachování staršího, u obecných jmen už neužívaného způsobu psaní, zčásti i německý způsob psaní (M a u d e r);
6. užití řídkých, dávno neživých přípon (N o h e j l);
7. vzájemné prolínání běžných přípon jmen obecných a specifických přípon jmen vlastních (V a š a t ý, H l a v a t a);
8. přehodnocení původních pádových koncovek jako jmenotvorných přípon a zčásti se zachováním staršího způsobu psaní (2. pád množného čísla: *černých* — příjmení Č e r n y c h);
9. změna slovesného tvaru v slovo označující vlastnost a nakonec v jméno (Ž v a n i l — S p a l).

K NOVÝM EKONOMICKÝM TERMÍNŮM TYPU „ČLOVĚKOHODINA"

ZDEŇKA SOCHOVÁ a JITKA ŠTINDLOVÁ

V nových oborech ekonomiky, zejména v oboru plánování výroby a práce, projevila se v poslední době znovu intensivně potřeba najít příslušné české odborné názvy za ruské ekonomické výrazy typu „čelovekočas, koněděň, mašinomesjac, avtotunoděň" a pod. Dříve než přejdeme k úvaze o vhodných českých názvech, objasníme ve stručnosti, co tyto názvy znamenají věcně, obsahově. Chceme-li vyjádřit, kolik hodin (nebo jiných časových jednotek)

[5]) Způsoby 4. a 9. srov. u Trávníčka, cit. dílo §§173,3a; 179, 189, 201.

práce člověka (a podobně i jiných pracovních činitelů, jako je na př. kůň, stroj atd.) je třeba k vyrobení nějakého výrobku nebo k vykonání jisté práce, znásobíme počet lidí zúčastněných na pracovním procesu počtem hodin, po které pracovali. Takto získaný součin vyjadřuje množství lidské práce, které bylo spotřebováno; říká, jak dlouho by tato práce trvala, kdyby ji všechnu konal jeden pracovník. Tento součin je potom východiskem pro další výpočty, potřebné především při plánování úkolů. Pomáhá nám k snadnému vypočtení, jak dlouho bude práce trvat, bude-li k disposici tolik a tolik pracovníků; nebo kolika pracovníků je zapotřebí, má-li být práce hotova za tolik a tolik dní. — Stejným způsobem se počítá práce koně, stroje, traktoru a pod., totiž přepočtením na časové jednotky práce jednoho koně, jednoho stroje, jednoho traktoru a pod.

Z těchto nových ekonomických veličin, které se pokusně začaly nazývat „člověkohodiny", „konědny", „strojeměsíce" a j., lze pak vypočítat buď počet pracovních činitelů nebo počet časových jednotek nutných k vykonání stanoveného úkolu.

Podobně výrobní kapacita je dána násobkem času, po který je strojový park v provozu, a dalšího rozměru (celkové plochy, váhy atd.); je ekonomicky vyjádřena v „kvadrátmetrhodinách".

Běží vždy tak či onak o množství práce a uvedené nové ekonomické výrazy jsou jejími jednotkami.

Jako slovní vyjádření těchto součinů dvou ekonomických hodnot se začaly objevovat v naší odborné literatuře uvedené mechanické složeniny, které jsou doslovnými mechanickými převody příslušných názvů ruských.

O tyto výrazy se rozvinula v poslední době velmi živá diskuse jednak mezi samými ekonomickými odborníky, jednak mezi ekonomy a filology. Horlivým propagátorem doslovného překladu v podobě „člověk-hodina" je zejména Vladimír Vichr ve svých recensích překladů ze sovětské ekonomické literatury v 1. ročníku časopisu „Technická kniha", nejnověji pak ve dvou článcích v časopise „Práce a mzda"[1]. Na jednom místě praví za některé překladatele: „... opouštíme různé to rozpačité přetváření jasných pojmů (!) sovětské terminologie do neurčitých pojmů (!) českých a přejímáme původní výrazy jako samozřejmé proto, že naši čtenáři je již znají a budou jim rozumět" (Technická kniha 1, 1952,

[1]) Ing. Vladimír Vichr, *Zamezit chybám (!) v překladech odborné literatury*, Práce a mzda 1, 1953, str. 134—137. — V. Vichr a R. Gucko, *Člověk-den, člověk-hodina, člověk-minuta*, Práce a mzda 1, 1953. str. 141—144.

321). Doslovné překlady mají pomoci čtenáři, „aby se vyznal v chaosu všelijakých překladatelských, snad dobře míněných, ale přitom škodlivých pokusů, vyjádřit násobek počtu pracovníků počtem časových jednotek nějak jinak, než jedině správným(!) způsobem, jímž je člověk-vteřina, člověk-minuta, člověk-hodina, člověk-směna, člověk-den, člověk-měsíc“ (Práce a mzda 1, 1953, 144).

To jsou ovšem názory zcela mylné. Naši nezasvěcení čtenáři — pokud je vůbec znají — těmto výrazům nerozumějí. Svědčí o tom jejich dotazy a dohady a též trochu ironický ohlas a nespokojenost v denním tisku, zejména v Rudém právu a Práci.

Mimo obsahovou nesrozumitelnost zaráží naše čtenáře především naprosto nezvyklý, neústrojný způsob tvoření těchto názvů. Názor autorů článku v časopise Práce a mzda, že násobek dvou rozměrových jednotek se dá slovně vyjádřit jedině mechanickou složeninou, má-li plně vystihovat věcné skutečnosti, je dokladem zcela chybného pojímání jazykové stránky odborného názvosloví. Autoři nevědí, že tvůrčí pojmenovávací akt se uskutečňuje v rámci daného jazyka podle jeho vnitřních zákonů, jimiž se řídí jazyk stejně jako jiné společenské jevy (třebas ekonomické). Neuznávají jazykové zákony — jako by ani nečtli základní these Stalinovy o jazyce — a odpírají jazykovědným pracovníkům poradní hlas při vytváření nových názvů. Sami pak matou „pojem“ a „termín“.

Při překládání cizích odborných názvů musíme bezpodmínečně přihlížet k vnitřní zákonitosti českého jazyka. Doslovný překlad je vhodný a správný jen tehdy, je-li ve shodě se zákonitostí slovní (lexikální) i mluvnické stavby češtiny. Stojí za to připomenout si v této souvislosti názor Josefa Dobrovského, uváděný v úvodním článku tohoto čísla. Dobrovský soudí, že při přejímání slov z jiných jazyků slovanských je nutno obměňovat tato slova podle zákonů češtiny, „jinak se natropí jen zmatek“.[2])

Složeniny typu „člověkohodina“ nebo „člověk-hodina“ však českým slovotvorným způsobům neodpovídají. Je to zcela neobvyklý způsob skládání dvou podstatných jmen, z nichž ani jedno není odvozeno od základu s dějovým významem. Mezi členy těchto mechanických složenin není ani vztah předmětový, ani vztah souřadnosti; nejde v nich ani o neústrojné vyjádření přívlastkově určovacího vztahu. Složeniny typu „člověkohodina“

---

[2]) Pokusy tvořit slova typu „člověk-hodina“ jsou staršího data. Naše řeč je odsoudila již ve svém 34. ročníku (1950, str. 72) v recensi *Anglicko-českého slovníčku výrazů z podnikového hospodářství* ... M. Stibicové; šlo o výraz *kilo-děl-hodina*, který je nepovedenou otrockou napodobeninou anglického „kilo-man-hour“.

(nebo též „člověk-hodina“) nelze přiřadit k žádnému z obvyklých typů substantivních složenin v našem jazyce. Tyto složeniny mají označovat matematický součin dvou činitelů, jejich spojení v jedno slovo má naznačovat, že jde o vzájemné násobení. (Proto někteří odborníci říkají „člověk krát hodina“.) Jde o t. zv. složeniny n á s o b n é, které sice v češtině máme (na př. *kilowatthodina*, *kilogrammetr*), ale jejich skládání je češtině úplně cizí. Buď byly přejaty přímo hotové z cizího jazyka, nebo byly podle cizího vzoru mechanicky napodobeny. Ale ve všech případech jde vždy o složení dvou slov anebo alespoň o jedno slovo cizího původu, a to většinou o slova dnes už mezinárodní, která jsou ve většině případů pojmenováním pro přesné měrné jednotky, jako je na př. metro-, tuno-, kilogram- atp. Je však takovýto způsob skládání nepřípustný, jsou-li oběma členy obecná, neterminologická slova domácí. V navrhovaných výrazech typu „člověk-hodina“ (se spojovací čárkou, přestože tu nejde o žádný vztah přístavkový) by se nadto musily skloňovat obě části.

Nerespektovat jazykovou zákonitost při tvoření odborných výrazů a v odborném vyjadřování vůbec, znamenalo by isolovat mluvu odbornou od jazyka celonárodního, dívat se na spisovný jazyk nemarxisticky.

Z překladatelských návrhů, o něž se překladatelé pokoušejí už od roku 1950, se dosud žádný neujal a nevžil. Výrazy jako *hodinový výkon*, *hodinová norma*, *směnová norma*, *úkolová hodina*, *měrná hodina* byly zamítnuty z věcných důvodů; dotýkají se jiných oblastí ekonomiky — výkonnosti a normování, jsou tedy obsahově nepřiměřené. Spojení se široce vztahovými přídavnými jmény (*strojová minuta*, *vozový den* a pod.) mají příliš široký význam a vyjadřují nejasně vzájemný vztah obou složek. Zejména velké potíže působí překlad složeniny s „člověkem“ a „koněm“ (*lidské hodiny* a *koňské hodiny* působí neodborně). Lépe už vyhovovaly návrhy *lidská pracovní hodina*, *koňská pracovní hodina* atd., které se snažily o terminologickou soustavnost. Pro svou ojedinělost v soustavě podobných označení se nevžily jinak jazykově správné názvy *pracovnická hodina* a *dělná hodina*; *dělná hodina* byla nadto úzce chápána — soudíme však, že neprávem — jako hodina odpracovaná dělníkem. *Pracovní hodina* je označení příliš obecné a *pracovní den* je významovým protějškem *dne pracovního klidu*. Tuto obecnou platnost chtěly zpřesnit a specifikovat názvy *pracovní hodina člověka*, *pracovní den koně*, *pracovní minuta stroje* a pod.

Ve snaze o takřka matematické vystižení t. zv. „rozměru“ (t. j. pojmenování v příslušných jednotkách) vyskytl se v některých odborných publikacích výraz *člověk/hod.* Měl mít charakter znač-

kový, obdobně jako na př. *km/hod.* Toto řešení je však nesprávné: v případě *km/hod.* jde o vyjádření rychlosti, která je dána podílem dráhy a času, kdežto v našem případě chce být vyjádřeno množství práce, které je dáno součinem výkonu a času.

A tak stále nejlépe vyhovovaly názvy *hodina lidské práce, den koňské práce, minuta strojové práce* a pod. Bylo však třeba najít jednotné řešení i pro jiné typy násobků dvou ekonomických hodnot, kde nejde o součin časové jednotky s dalším pracovním činitelem, nýbrž o činitele různé.

Ze společných pracovních porad ekonomů a filologů, jichž se zúčastnili pracovníci ze státního úřadu plánovacího, Ústavu průmyslové ekonomiky, úřadu předsednictva vlády a Ústavu pro jazyk český ČSAV, vyšel konečně přijatelný návrh; jeho definitivní znění je zejména dílem Dr J. Staňka ze státního úřadu plánovacího[3]). Vyřešení celé otázky, jehož výsledky byly už oznámeny veřejnosti v Československém rozhlase v Jazykovém koutku, je toto:

Všechny typy ruských ekonomických termínů z oboru plánování práce se budou překládat pomocí vysvětlujícího obratu *přepočtený na* .... Tak na př. za „količestvo čelovekodnej“ bude *počet dní přepočtených na jednoho pracovníka.* Pro účely statistické a v textech, kde se budou tyto jednotky často opakovat, bude se užívat zkrácené podoby *hodina pracovníka* a zkratky *hod. prac.*, neboť tu bude jasné, že jde o přesné ekonomické termíny. Ruské „količestvo stankominut“ se bude převádět jako *počet minut přepočtených na jeden stroj*, zkráceně *počet minut stroje*, zkratka *min. stroje.* Atd.

Z dalších názvů uvedeme ještě na př. počet „kvadrátmetrhodin“ - *počet hodin přepočtených na 1 m²*, počet „metrodostav“ - *počet metrů přepočtených na základní dostavu*, počet „kilogramčísel“ - *počet kg přepočtených na základní číslo*, počet „kubických metrodnů“ - *počet dnů přepočtených na 1 m³* (to je také věcně správnější, neboť jde o kubické metry a ne o kubické dny).

Stejným způsobem, jako převádíme dvojčlenné složeniny, budeme převádět i složeniny vícečlenné. Tak na př. „autotunodny“ budou *dny přepočtené na jedno auto o jedné tuně* nebo *dny přepočtené na jednu autotunu.*

Tímto řešením se vyhoví jak odborným požadavkům co největší možné přesnosti, tak jazykovým požadavkům správnosti, ne ovšem — zejména v nezkráceném znění názvů — požadavku

---

[3]) Viz článek Dr Josefa S t a ň k a a Dr Jitky Š t i n d l o v é *Jak překládat ruský termín čelovekočas, koněden a pod.?* v časopise „Sovětská věda — politická ekonomie“ 3, 1953, str. 559—571 a stanovisko Ústavu pro jazyk český vyjádřené v článku *Jak překládat ruský termín čelovekočas*, otištěném v časopise „Práce a mzda“ 1, 1953, str. 167—168.

stručnosti, pro odborné názvosloví jistě naléhavému. Je proto možné, že ani tento návrh nebude posledním slovem a že z diskuse, kterou otvírá časopis „Sovětská věda — politická ekonomie"[4]) vyplyne řešení ještě vhodnější.

LOKÁL SINGULÁRU A PLURÁLU VZORU „HRAD" A „MĚSTO"

(*Na plotu — na plotě, v řádcích — v řádkách*)

LUMÍR KLIMEŠ

(Z novočeského semináře prof. Vl. Šmilauera)

Střídání koncovek *-u* a *-ě* v 6. pádě jedn. čísla a koncovek *-ech*, *-ích*, *-ách* v 6. p. čísla množného u různých nebo dokonce týchž podstatných jmen vzorů „hrad" a „město" je obtížnou otázkou českého tvarosloví. Dnešní obyčej je značně rozkolísaný. Můžeme však poměrně dobře odhadnout určité vývojové tendence, vyjdeme-li z dostatečně bohatého materiálu.

Cenným příspěvkem k řešení této otázky je státní práce Jarmily Šilhánové z novočeského semináře prof. dr. Vl. Šmilauera. Autorka této studie si totiž dobře uvědomila požadavek dostatečně široké základny pro práce tohoto druhu: vybrala všechny tvary lokálu ze čtyřiceti knih moderních autorů (první vydání r. 1920 nebo po něm) a na základě tohoto bohatého materiálu (uvádí asi 3500 dokladů) se pak snažila naznačit některé tendence ve vývoji lokálů u vzorů „hrad" a „město". — Pro úplnost doplňujeme někde její materiál některými doklady cizími i pozorováním vlastním. — Úkolem našeho článku je tedy podat zprávu o státní práci J. Šilhánové a o výsledcích, k nimž dospěla.

Příčiny, které vedly k dnešnímu stavu, jsou několikeré; jejich působení bylo často různě kombinováno a neuplatňovaly se všude stejně silně, jak ještě uvidíme. Vedle činitelů, jež autorka uvádí ve shodě se staršími mluvnicemi (zakončení jména, jeho význam, předložka spojená se jménem atd.), je možno uvést ještě příčinu jednu: snahu po vyrovnání tvarů dativních a lokálových uvedených vzorů, aby tím bylo dosaženo jednoty tvarů těchto pádů, jak je tomu u ostatních vzorů. Tuto příčinu považuji za nejdůležitější.

---

[4]) K tomu srov. článek Ing. Benedikta Kordy *K překladu ruského termínu čelovekočas a pod.* v „Sovětské vědě — politické ekonomii" 3, 1953, str. 572.

Na volbu koncovky 6. pádu jedn. čísla (*-e/-u*) má jistě i ve spisovném jazykovém projevu vliv nářeční prostředí, právě proto, že jde o tvar tak kolísavý. V Čechách je spíše tendence používat koncovky *-u*, moravský usus se spíše kloní ke koncovce *-e* (*-ě*). — Proto uvádíme na konci této zprávy seznam autorů, z nichž autorka státní práce čerpala, aby si čtenář mohl učinit představu, do jaké míry jsou naše výsledky vázány na prostředí české nebo moravské.

Podle autorčina pozorování mají vliv na použití koncovky *-e* (*-ě*) nebo *-u* tito činitelé: 1. zakončení jména, 2. snaha po rozlišení významu, 3. rozvitost přívlastkem, 4. předložka.

První dva činitelé se projevují u většiny jmen tohoto vzoru, činitelé 3 a 4 jen příležitostně, ale zcela zřetelně.

Vedle toho lze do jisté míry pozorovat i jakousi souvislost s frekvencí, jak ještě uvidíme.[1] — Převahu jednoho z obou možných tvarů lokálu je ovšem možno u některých jmen vysvětlit i vlivem ustálených spojení.

I. Zakončení jména

A. Šestý pád jedn. čísla vzoru „hrad"

a) Podstatná jména zakončená na hrdelnici (*k, g, h, ch*). Valná většina těchto jmen může mít pouze koncovku *-u*, dokladů jen na *-e* (bez střídání s *-u*) v našem materiálu není. Kolísají: *na jarmarce* (*-ku*), *v jazyce* (*-ku*) — *na jazyku*, *v klobouce* (*-ku*), *v potoce* — *na potoku*, *v roce* — *po roku*, *na rybníce* (*-ku*), *v kožichu* (*-še*). — *Palouk* má v autorčině materiálu pouze *-e*, ale koncovka *-u* není našemu jazykovému povědomí cizí.

b) Podstatná jména zakončená na retnici (*p, b, m, v*). U jmen tohoto typu jsou poměry celkem stejné jako u podstatných jmen zakončených na hrdelnici; některá jména (*na hřbitově, venkově . . .*) mohou však mít pouze *-ě*. Koncovka *-u* zřetelně převládá (*o krbu, kovu, hromu . . .*). Kolísají tato jména: *v příkopě* (*-u*), *v zákopě* (*-u*); *o chlebu* (*-ě*), *ve způsobě* — *po způsobu*; *v domu* — *po domě*, *v chrámu* (*-ě*), *na stromě* — *o stromu*, *na trámě* (*-u*); *po domovu* — *v domově*, *po chlévu* — *ve chlévě*, *na ostrovu* (*-ě*), *v přístavu* (*-ě*), *v rukávu* — *na rukávě*, *v ústavu* — *na ústavě*. Jména *kvelb, krám, sklep, strop* mají v autorčině materiálu pouze *-ě*; ale je zde možná i koncovka *-u*. — Pouze *-ě* mají: *hrob, hřbitov, nov, venkov, vystrkov*.

---

[1]) Údajů o frekvenci jmen používám s laskavým svolením Výzkumného ústavu pedagogického J. A. Komenského v Praze.

c) Podstatná jména zakončená na souhlásku plynnou (likvidu — *l, r*). Jmen, u nichž se vyskytuje jen koncovka *-e*, je málo (*v kostele, ve stole, v Sokole*). Asi třetina dokladů kolísá mezi koncovkou *-e* a *-u*: *kanál, kriminál, kumbál, lokál, pluviál, šál, špitál, týl, vál, žurnál*; *dvůr, klášter, kočár, papír, tábor*. Koncovka *-u* je možná i u jmen *důl, kvartál, úl*. *Úhel* a *pivovar* mají naopak doloženo i *-e*, ale pouze ojediněle.

d) Podstatná jména zakončená na sykavku (*s, z*). Pouze *-e* je možné podle autorčina pozorování jen u čtyř jmen: *čas, nos, ocas, tartas*. Cítíme však, že podstatné jméno *ocas* může mít i koncovku *-u*. Podobně snad i *čas*; v názvu časopisu „Čas" kolísá. Ostatní mají zřetelně *-u* (*v děsu, vousu, ochozu* . . .). Více než polovina jmen kolísá: *atlas, autobus, Čas, dopis, hlas, jas, kus, nadpis, obrys, okres, podpis, rámus, rukopis, spis, tennis, ubrus, úžas, zápas*. Sem řadíme ještě *cestopis* a *nečas* (v materiálu jen *-e*). *Únos* má pouze *-u*. Dále kolísají: *obraz, rozkaz, řetěz, úvoz, výraz*; sem řadíme ještě *provaz, provoz, vůz* (v dokladech pouze *-e*). Substantiva *mráz, obvaz, odraz, převoz* mají doloženo pouze *-u*; koncovku *-e* cítíme jako méně obvyklou (alespoň u některých z nich).

e) Podstatná jména zakončená na souhlásku zubodásňovou (*t, d, n*). Tato skupina je nejpočetnější a nejméně jednotná. Kolísají: *byt, blahobyt, drát, grunt, hřbet, kabát, koncert, kout, lazaret, list, masopust, plot, pult, předmět, převrat, půst, samet, slet, šat, štít, úsvit, výlet*. Sem řadíme ještě jména, jež mají sice doloženo v materiálu J. Šilhánové pouze *-ě*, ale jež mohou mít podle našeho jazykového povědomí též *-u*: *arest, dialekt, kabinet, most, sešit, stát, svět, život*. Dále kolísají: *bod, hrad, led, pád, řád, sad, smrad, soud, sud, úd*; velmi často jména se základem *-chod, -jezd, -klad, -pád, -rod, -řád*, jako *obchod, schod, východ* (*po východu*), *záchod*; *průjezd*; *případ, západ*; *národ*; *obřad, úřad*.

Obě koncovky mají: *altán, divan, klín, oceán, pavlán, pergamen, peron, porculán* (s *u*), *román, salon, trůn, vagon, zákon, župan*. *Džbán, komín, mlýn* mají v dokladech pouze *-ě*, ačkoli koncovka *-u* není tu vyloučena.

B. Šestý pád jedn. čísla vzoru „město"

a) Podstatná jména mající před *-o* souhlásku hrdelnou nebo retnou mají většinou *-u* (*jablko, bratrstvo* . . .), některá mají obě koncovky. Koncovka *-ě* sama bez střídání s *-u* se v našich dokladech nevyskytuje.

Kolísají *břicho, mléko; dřevo, pivo, slovo.* U jména *písmo* by bylo možno užít ještě také koncovky *-ě*, ale v materiálu J. Šilhánové tento tvar doložen nemáme.

b) S jinými poměry se setkáváme u jmen zakončených na *-lo, -ro*. Valná většina jmen na *-lo* má totiž koncovku *-e*. Koncovku *-u* mají *kouzlo, heslo* (zde po případě také s *-e*); *modro, nitro, šero, vedro*. Koncovku *-e* mají *patro, stříbro*. Kolísají *číslo, kadidlo, světlo, teplo; jádro, jaro, jezero, pouzdro.*

c) Pro jména zakončená na *-so, -zo* máme pouze tři doklady; koncovka *-e* je běžnější než *-u*: *na korse* (*-u*), *v mase, o železe.*

d) U jmen zakončených na *-to, -do, -no* jsou poměry značně nejednotné. Pro úplnost uvádíme doklady všechny.

Jména, jež mohou mít pouze *-u*: *crescendo, mláto, chladno, jasno, prázdno, ráno.* — Jména, jež mají sice v materiálu J. Šilhánové jen doklady na *-u*, ale u nichž je možná i koncovka *-ě*: *hnízdo, řešeto, sousto, břevno, rouno, sukno, terno, vlákno.* — Jména, jež mají silnou tendenci ke koncovce *-ě* (koncovka *-u* je u nich méně obvyklá): *bláto, léto, místo, síto, zlato, žito; humno, koleno, lano, lůno, okno, plátno.* — Doklady pro obě koncovky nalézáme u těchto jmen: *stádo, auto, koryto, bahno, česno, dno, hejno, jméno, kasino, prkno, seno, stehno, víno.* — Jen koncovku *-ě* má *město.*

Závěrem uvádíme přehled o frekvenci koncovek *-ě* a *-u* podle zakončení podstatných jmen.

	Hrad			Město		
	-u	*-ě*	*-u/-ě*	*-u*	*-ě*	*-u/-ě*
k g ch h	34	—	7	9	—	2
p b m v	54	5	18	16	—	4
l (o)	30	3	10	2	23	4
r (o)	16	—	5	4	2	4
s, z	19	3	32	—	—	3
t	40	—	30	1	1	9
d	24	—	20	1	—	2
n	33	—	17	4	—	21

C. Šestý pád množného čísla vzoru „hrad“

Největší potíže vznikají u jmen zakončených na hrdelnici, kde si často konkurují koncovky *-ích* a *-ách.*

Jména na *-k*: a) Pokud to nejsou zdrobněliny (v tom také skupina jmen na *-rk*), mají koncovku *-ích*: *v bocích, v dřevácích, po*

chodnících, v kloboucích, v oblacích, v obloucích, v okamžicích, v potocích, v rybnících*, v tancích* (tank), na trávnících*[2]; *v paprscích, v počátcích, na podpatcích, v skutcích, na spáncích, v začátcích*, na žebřících.* — Ale je *o hákách, o panákách, po párkách**.

b) Zdrobněliny na *-ík, -ek, -ček* mají buď *-ích*, nebo *-ách*, nebo i obě koncovky.

Koncovku *-ích* mívají: *po deštících, na kufřících, v lesících, na vršících; v hloučcích, na chodníčcích*, v koutcích, v krámcích, na lístcích, na obrázcích; v domečcích*, v drobečcích, v háječcích, v košíčcích, po panáčcích, v sloupečcích, ve věníčcích.*

Koncovku *-ách* mívají: *v doutníkách*, na drátkách, v kvítkách, v míčkách, v hadříčkách, v hrníčkách, na koníčkách, po kousíčkách, v pantoflíčkách, v řetízkách*, ve svetříčkách.*

Obě koncovky mohou mít: *domek, hrneček, hříbeček*, kousek, obláček*, pramínek*, řádek*, rybníček, schůdek, soudek.*

c) Pomnožná mají obě koncovky: *ve spodcích — ve spodkách, v teplácích — v teplákách.*

Jména na *-g*: Koncovku *-ích* mají: *v dialozích*, monolozích*, nekrolozích*.*

Koncovka *-ách* je jako častější u těchto jmen: *o ergách, v meetingách*.*

Obě koncovky: *v smokincích* i *smokingách*.*

Jména na *-ch*: Koncovku *-ích* mají: *o arších, hříších, lenoších, meších*, ve straších, vrších, výbuších, výsleších.*

Koncovka *-ách*: *na plechách**; vedle doloženého *v kalichách* (Benešová) cítíme jako druhou možnost i *v kališích*. Obě koncovky: *v průduchách* i *v průduších.*

Jména na *-h*: Mají pouze *-ích*: *v bězích, na březích, na dostizích, v kruzích, v potazích, v přibězích, na prazích, ve stozích, ve švizích, v zážezích* (Glazarová).

II. Význam slova

Zajímavé je autorčino pozorování o vztahu mezi významem a tvarem lokálu. Na volbu koncovky má vliv snaha rozlišit dva různé významy téhož slova:

Jazyk. Tvaru s koncovkou *-e* se používá mnohem častěji ve významu ‚řeč', ‚mluva', kdežto koncovka *-u* velmi často naznačuje, že jde o část těla, svalnatý orgán v ústech: čísti mši svatou v jazyce slovanském (Vančura); ucítil na jazyku jakousi známou protivnou chuť. Celkem 25 dokladů, z toho ve významu ‚jazyk

---

[2]) Slova označená hvězdičkou jsou z materiálu prof. Vl. Šmilauera.

v ústech‘ 13 dokladů na *-u*, 0 na *-e*; ve významu ‚řeč‘ 7 na *-e*, 5 na *-u*.

Západ a *východ* mají ve významu pohybu nebeských těles *-u*, ale ve významu světových stran *-ě*: po západu slunce (Neff), tam na západě za řekou (Vančura). Celkem 8 dokladů, z toho ve významu pohybu nebeských těles 4 doklady na *-u*, 0 na *-ě*, ve významu světových stran 4 doklady na *-ě*, 0 na *-u*.

Pás s dlouhou samohláskou a s významem ‚pruh látky‘ má v 6. pádě vždy koncovku *-u*: Ruku měl zavěšenou v černém pásu (Řezáč). Ve významu ‚část těla‘ (s krátkým *a*) mívá častěji *-e*: dámy přeštípnuté v pase (Pujmanová).

Tyto příklady doplňujeme ještě dokladem z Příručního slovníku: *v táboře* = ve vojenském ležení; *v táboru* = ve shromáždění pod širým nebem.

Práce J. Šilhánové plně potvrzuje poznatek našich gramatiků (Gebauer, Trávníček), že jména abstraktní mají častěji koncovku *-u* než *-ě*. Ze 180 abstrakt (vzoru „hrad“) obsažených v autorčině studii může mít 148 v 6. pádě pouze *-u* (*znak*, *mrav*, *dojem* . . .), 32 (méně než 18%) má koncovky obě: *jas*, *pravopis*, *rámus*, *souhlas*, *pád*, *případ*, *řád*, *úvod* . . ., u jména *čas* je běžnější koncovka *-e*.

Tato tendence je zřetelně patrná nejen na příkladech, jež uvádí autorka (*výklad*, *obchod*), ale i na dokladech jiných. Lze říci *po původu* i *o původě* (Kubka, Glazarová), ale nelze bez násilí užít lokálu „ptali se ho po jeho *původě*, po *důvodě* jeho činu“. „Stál *v průjezdu*//*v průjezdě*“, ale „*po zájezdu* do ciziny, *po sjezdu* s hory“.

Mnoho záleží při volbě koncovky na příslušnosti slova k lexikální vrstvě. Velmi zřetelně se to jeví na cizích slovech, jak na to autorka právem poukazuje:

a) Některá cizí slova odbornějšího rázu mají koncovku *-u*: *arch*, *erb*, *relief*, *paragraf*, *archiv*, *text*, *aparát*, *rektorát* . . .; u jmen *text*, *aparát* a *rektorát* bývá i *-ě*.

b) Slova běžná, zobecnělá, někdy také s familiárním nebo vulgárním nádechem, mívají koncovky obě nebo pouze *-ě*: *altán*, *porculán*, *peron*, *vagon*, *hábit*, *arest*, *rajchsrát*, *fundament*, *inštrument*, *regiment*, *kriminál*, *lokál*, *kumbál*, *špitál*, *kvartál*, *kanál* . . .

c) Pouze koncovku *-u* mají v našem materiálu tato jména: *v dresu*, *notesu*, *o procesu*, *civilu*, *goalu*, *telefonu*, *balonu* . . . Tato slova se zdají méně expresivní než výrazy uvedené v odstavci b). Cítíme však, že by se ani u těchto jmen koncovka *-e* (*-ě*) nepříčila našemu jazykovému povědomí (vyjímaje *civil* a *goal*).

K tomu uvádím ještě dva doklady: V Dejvicích je hostinec „*Na špejchaře*"; v mluveném jazykovém projevu prostých vojáků jsem slýchal i tvar *na prapoře* místo *na praporu*; *v pivováře.*

III. Rozvitost přívlastkem

Chrám. Slovo *chrám* s neshodným přívlastkem mívá koncovku *-u*: v chrámu sv. Mikuláše (Neff). Tato koncovka bývá velmi často i tehdy, je-li podstatné jméno rozvito shodným přívlastkem, který je postaven za jméno: uložiti v chrámu pražském (Vanč.), do hrobky královské v chrámu svatovítském (Kubka). Substantivum *chrám* s přívlastkem před jménem nebo vůbec nerozvito mívá spíše koncovku *-ě*: v chrámě jsi! (John), bylo jako v obrovském chrámě (Kubka). Vlivem ustáleného spojení *v chrámu Páně* je možná ovšem i v těchto případech koncovka *-u*: škola při svatovítském chrámu (Vanč.).

Jméno. Substantivum *jméno* s neshodným přívlastkem má koncovku *-u*: ve jménu práva (Mař.), ve jménu demokracie (Dyk). Je-li toto podstatné jméno rozvito shodným přívlastkem, položeným před jménem, bývá obyčejně koncovka *-ě*: abych pátrala po vašem jméně (Čapek-Chod), při každém českém jméně vidím Floryše (Benešová), já v tomto jméně cítím cosi širého (Poláček).

IV. Vliv předložky

Po předložkách *po* a *o* se velmi často užívá koncovky *-u*, i když v jiných případech u téhož jména a často u téhož autora nalézáme *-ě*: *na trůně* (Vanč.) — *po trůnu* (Vanč.), *v chlévě* (John, Drda) — *po chlévu* (Neff), *v kriminále* (Drda) — *o kriminálu* (Benešová).

V. Souvislost s frekvencí jmen

Všech jmen vzoru „hrad", u nichž se vyskytuje kolísání v 6. pádě, je 139. Zjistíme-li frekvenci, je nápadné, že 53 jmen této skupiny (38 %) mělo průměrnou frekvenci asi 400[3]) (jména jako *dům*, *dvůr*, *hlas*, *základ*, *případ*, *stát* atd.), 20 jmen mělo frekvenci 60—70, ostatní (66) frekvenci nižší.

Do této poslední skupiny patří ještě 23 jmen, jež mají sice jednotlivě malou frekvenci, ale vždy několik z nich patří k jedné slovní čeledi s týmž základem (*-hlas*, *-vod*). Posuzujeme-li společně frekvenci celé skupiny slov s týmž slovním základem, k němuž se připínají pádové koncovky, je rovněž poměrně vysoká: *-hlas*: *hlas* (932), *souhlas* (68), *rozhlas* (32), *ohlas* (52); *-vod*: *doprovod* (21), *návod* (15), *odvod* (5), *obvod* (31) . . .

[3]) Z půldruhého milionu slov.

Na druhé straně je ovšem možno nalézt jména, jež mají vysokou frekvenci (průměrně asi 270), a přece mají koncovku -*u* (22 z celkového počtu 250, tedy necelých 9 %, na př. *bok*, *kruh*, *vzduch*...). Zdá se, že záleží spíše na frekvenci lokálu daného jména než na frekvenci celkové; tak na př. jména *úsměv*, *osud*, *útok*, *strach*, *krok*, *druh*, *způsob*, *rozum*, *květ* a pod. měla dokladů na lokál velmi málo. — K přesnějším závěrům nemůžeme však dojít, protože materiál frekvenčního slovníku není ještě tak uspořádán, aby umožňoval rychlé a úplné zjištění frekvence jednotlivých pádů.

Seznam autorů, z jejichž prací byl vybrán materiál k této studii:

K. J. Beneš, B. Benešová, K. Čapek, K. M. Čapek-Chod, J. Drda, Viktor Dyk, P. Eisner, J. Glazarová, J. Hlaváček, I. Herrmann, Fr. Halas, J. Hora, J. John, B. Klička, K. Konrád, Fr. Kubka, M. Majerová, Vl. Neff, K. Nový, V. Nezval, I. Olbracht, K. Poláček, A. Pražák, M. Pujmanová, V. Řezáč, Fráňa Šrámek, Vl. Vančura, J. Wolker.

K ROZSAHU PŘEHLÁSKY *A—Ě* V NÁŘEČÍCH HANÁCKÝCH

FRANTIŠEK KOPEČNÝ

Chtěl bych jen doplnit článek Slavomíra Utěšeného v tomto ročníku Naší řeči (str. 91—97).

Hranice typu *kaše*/*kaša* jde na úseku litovelském opravdu tak, že Náměšť (spolu se sousedními Loučany) zná už typ *kaše*. Vyplývá to jednak ze seminárních prací, které dělali někteří moji bývalí kolegové v třicátých letech v semináři prof. dr. Fr. Trávníčka, jednak jsem tuto hranici zjišťoval (v dostupnějším úseku) za války, a to s pomocí svých tehdejších žáků, kvartánů a oktavánů prostějovského gymnasia ročníku 1940/41. Zhruba je hranice typu *kaše*/*kaša* v severním úseku hanáckých nářečí dána místy Boskovice—Konice—Náměšť—Příkazy. Podrobný průběh nám snad vyplyne ze zhodnocení docházejících už dialektologických dotazníků.

Hlavně však bych tu chtěl upozornit na fakt, dosud tuším zcela opomíjený, že jedna dílčí isoglosa koncové přehlásky *a* — *ě* jde ještě o hodně hlouběji na jihovýchod do vnitra oblasti hanácké. Jde o 1. pád ženského rodu přivlastňovacích zájmen, o typ *naše*, *vaše*, *moje*, *tvoje koza* a pod. — obyčejně vedle *naša*, *vaša* atd. (a ovšem vedle *má*, *tvá*); ale tvary na -*a* jsou přece jen v menšině i u samé hranice.

Zakreslil jsem isoglosu typu *naše koza*/*naša koza* jednak v Ročence národopisného a průmyslového musea města Prostějova 15,

1938, str. 93 (v textu se o tomto zjevu zmiňuji na str. 89), jednak ve svém popise prostějovského úseku centrálního nářečí hanáckého, připraveném k tisku už od roku 1941. O faktu samém, že vedle nepřehlasovaného typu *kaša* existuje na západním Prostějovsku přehlasovaný typ *naše koza/kaša* se zmiňuji už ve starší podobě tohoto popisu, v disertační práci z r. 1934.

Tento fakt koncové přehlásky u přivlastňovacích zájmen v ženském rodě je velmi důležitý pro odpověď na otázku, zda je možno považovat dnešní hanácké tvary typu *kaša* za pokračování prastarých nepřehlasovaných tvarů, či zda jsou analogickými náhradami za přehlasované tvary starší, jak se myslím obecně soudí (srov. Fr. Trávníček, Historická mluvnice čsl., str. 71 a 74). Přehlasované tvary typu *naše, vaše koza* hluboko v oblasti nářečí hanáckých mluví pro tuto druhou domněnku řečí hodně jasnou (nehledíc už ani k faktu, že v kořenných slabikách je v hanáčtině přehláska vždy). Ukazují nepřímo i na příčiny, proč docházelo k odstranění koncové přehlásky. Byla to jistě hlavně analogie k typu *hlava, skála* a pod. — i když bych tak zhola neodmítal Hujerovu domněnku, že spolupůsobilo i možné střídání typů *kaša/kaše* podle (byť sandhiových) podmínek přehlásky. (Tuto domněnku bych neodmítal už proto, že proti silné analogii se strany jmen ženského rodu tvrdého zakončení mluví fakt, že typy *hlava/kaša* byly ve svých tvarech roztrženy i bez přehlásky *a—ě*, už před touto přehláskou[1])). U 1. pádu ženského rodu přivlastňovacích zájmen *naše, vaše* atd. nebyla po ruce ani tato analogie, protože přivlastňovací zájmena patří vesměs ke stejnému, měkkému typu sklonění a příslušná zájmena sklonění tvrdého (*ta, ona*) jsou jednak méně početná, jednak významově příliš vzdálená; proto se přehláska udržela.

ZA PROFESOREM Dr ADOLFEM KELLNEREM

VÁCLAV VÁŽNÝ

Česká a slovenská jazykověda, zvláště dialektologie, utrpěla velkou ztrátu odchodem vzácného člověka, PhDr Adolfa Kellnera, profesora slovanské jazykovědy na filosofické fakultě Masarykovy university v Brně. Zemřel po těžké nemoci dne 31. května t. r. ve věku 49 let v nejkrásnějším rozletu svých tvůrčích sil a upro-

[1]) Na druhé straně svědčí ovšem lašské tvary typu *polo, vajco* — nebo hanácké genitivy typu *čaju* nebo dativy-lokály typu (*na*) *polu*, (*na*) *nožu* a pod., že pro analogické vyrovnávání je rozhodující příslušný pád sám, respektive že rozhoduje souvztažnost příslušných pádů.

střed velkých plánů, které si ještě osnoval pro svůj zamilovaný vědecký obor.

Adolf Kellner narodil se dne 27. března 1904 ve Štramberku. Jeho otec, po němž zdědil vysokou, štíhlou postavu, až do stáří pracoval jako zámečník v kopřivnické vozovce, která tehdy patřila baronu Ringhofferovi a později proslula pod jménem závody Tatra. Rodina byla četná, sedm dětí, Adolf byl pátým dítětem a prvním synem po čtyřech dcerách. Se zvláštní vděčností vzpomínal si prof. Kellner na svou matku, ženu velmi schopnou a energickou, která měla hlavní zásluhu o dobrou výchovu a vzdělání svých dětí.

Rodina vyrůstala v staré dřevěné chalupě, kterou Kellnerova maminka zdědila po svých „staříčcích", t. j. po svých prarodičích. Tam — podle vzpomínek Kellnerových — početná rodina prožívala často těžké časy, zvláště za prvé světové války. Na východní Moravě byl tehdy všude hlad, ale nejhůře bylo v pohorském koutě na Štrambersku; pro litr mléka chodívaly Kellnerovy děti až tři hodiny cesty.

A právě v té době — počátkem druhého roku války — začínal Adolf Kellner gymnasijní studia v Příboře. Už na střední škole se vyvinuly a osvědčily u vynikajícího studenta základní rysy jeho povahy: poctivost, pracovitost, důkladnost a nenáročnost. Roku 1923 vstoupil na filosofickou fakultu mladé, svěží university Masarykovy, aby se věnoval studiu češtiny a francouzštiny. Jak se tehdy na vysokém učení v Brně odlišoval plachý student hlubšího a promyšlenějšího životního zaměření od většiny svých kolegů, libujících si v okázalém vystupování nebo v planém krasořečnictví! Již v prvém roce vysokoškolského života stal se knihovníkem slovanského semináře; tam se jeho zvýšené snažení začalo vyhraňovat směrem k jazykovědě, i když ani literární zájmy mu nebyly cizí. Záhy obrátil na sebe pozornost svých učitelů, Vondráka a Trávníčka a po studiích i Havránka. Zásluhou svých učitelů dostal se Kellner na konci svých studií do Polska: studoval v Krakově, zvláště u vynikajícího dialektologa prof. K. Nitsche, a přinesl si odtud bohaté zkušenosti i podněty pro svou budoucí vědeckou práci. Předtím již v létě 1926 navštívil Francii a na Sorbonně absolvoval prázdninový kurs fonetiky.

Po návratu z Polska od února 1929 začal působit jako středoškolský profesor v Brně, nejprve na gymnasiu na Starém Brně, později na reálce v Antonínské ulici. Jako středoškolský učitel vynikal stejnou svědomitostí, jakou osvědčil již jako student; i když byl profesorem přísným, žáci ho měli velmi rádi a podnes na něho vřele vzpomínají.

Vedle činnosti středoškolské účastnil se už tehdy Kellner velmi pilně práce v dialektologické komisi Matice moravské a začal soustavně studovat nářečí moravská i slovenská. O prázdninách 1929 zkoumal nářečí na Spišsku, 1930 mluvu obcí pod Ondřejníkem a v létě 1937 nářečí severozápadní části bývalé stolice šarišské. V školním roce 1937—38 z pověření dialektologické komise Matice moravské konal na místě průzkum nářečí v české části Těšínska: v okrese fryštátském, těšínském a frýdeckém, a obcí nad horní Kysucí v čadeckém okrese na Slovensku. V této práci v terénu pokračoval pak i jako vysokoškolský učitel za studijních cest na Opavsko 1948—49, na Valašsko 1950 a 1951 a na Místecko 1952.

Už Kellnerova seminární práce o jeho rodném nářečí štramberském, kterou podal u prof. Trávníčka, naznačuje cesty jeho budoucí činnosti, třebaže první jeho publikované vědecké studie se týkají výzkumu nářečí slovenských. Z podnětů vynikajícího středoškolského učitele, předčasně zesnulého prof. dr. Josefa Víry, autora cenné monografie *Hláskosloví osturňského hovoru* (Sborník Matice slovenské 8, 1930, str. 69—124) a z počátku i za spolupráce s ním vyrůstají prvé dialektologické studie mladistvého Kellnera, týkající se několika zajímavých krajů východoslovenských a pak i hornotrenčanských nářečí čadeckých na nejkrajnějším severu nebo severozápadě dialektické oblasti západoslovenské. Roku 1932 vydává osmadvacetiletý Kellner v 6. ročníku Bratislavy první větší studii, *Příspěvek k bližšímu poznání nářečí lučivňanského*. Kellnera zaujalo zde zajímavé přechodné podřečí mezi střední a východní slovenštinou v jihozápadním koutě Spiše, zhruba na západ od linie, kterou tvoří obce Gerlachov — Spišská Teplica — Hranovnica, nářeční úsek, jemuž věnoval zvýšenou pozornost již Czambel a pak krátce před Kellnerem polský jazykozpytec Stieber. — Druhá stať Kellnerova, *Příspěvek k jazykové charakteristice Plavnice*, ve Sborníku Matice slovenské (dále SMS) 13, 1935, podává hláskoslovnou a tvaroslovnou charakteristiku šarišské obce Plavnice v poříčí Popradu v okrese Stará Ľubovňa. Kellner zde zčásti navazuje na studie tehda rovněž mladého slovenského dialektologa J. Fedáka (*Zo šarišského hláskoslovia*, ve Sborníku Škultétyho, 1933, a *Zo šarišského tvaroslovia*, ve SMS 13) a doplňuje nebo zpřesňuje některé jeho postřehy nebo výklady. — Hned potom v následujícím ročníku SMS vydává Kellner *Nářeční ukázky z liptovsko-spišského pomezí*, zápisy vzniklé o prázdninách r. 1929 za spolupráce s Josefem Vírou z oblasti, jíž věnoval Kellner svou první studii v časopise Bratislava. — Další studie z oblasti východoslovenské, *Nářečí severozápadního Šariše*, ve

SMS 16 a 17, 1938 a 1939, podává přehledný obraz hláskosloví a tvarosloví okrsku sabinovského, území vymezeného čarou: Lipany — Šindliar — Bertolovce — Jarovnice — Sabinov — Lipany, navazujíc na starší výzkum autorův provedený již dříve v severní části spišsko-šarišského pomezí.

Brzy však potom, kdy se Kellner dostává k hlavnímu svému poslání, které má býti nejvlastnější a nejcennější výplní jeho životního badatelského úsilí, k přesnému, podrobnému a všestrannému výzkumu moravských a slezských nářečí lašských, velmi správně vytušil zvláštní vnitřní spojitost nářečí našeho Těšínska a slovenského úseku okresu Čadca, přiléhajícího k území těšínskému; proto obrací pozornost k čadeckým obcím nad horním tokem Kysuce, sousedícím s územím těšínským. Z Kellnerova přímého výzkumu tohoto kraje vznikly jeho dvě studie *K charakteristice čadeckých nářečí* a *K palatalisaci v čadeckých nářečích* (Linguistica Slovaca I — II, 1939—40; IV—VI, 1946—1948).

Ovšem nejrozsáhlejší a nejvýznamnější činnost Kellnerova soustřeďuje se na naši dialektologickou oblast lašskou v severním cípu Moravy a v bývalém Slezsku. Zde zanechal po sobě dílo, které navždy zůstane základním pramenem pro poznání a studium tohoto významného kraje českého. Vedle řady studií, populárních statí a referátů z nejširší historické, jazykové i národní problematiky lašské nejvzácnějším přínosem pro naši dialektologii jsou Kellnerovy dvě krajové monografie, *Štramberské nářečí* a *Východolašská nářečí.*

Prvá z nich, *Štramberské nářečí* (v edici Moravská a slezská nářečí, vydávané dialektologickou komisí při Matici moravské, svazek 1, Brno 1939), má základ již v seminární práci Kellnerově a podává výstižný obraz nářečí pěti obcí bývalého okresu novojického, jejichž středem je Štramberk. Je to jazykově velmi důležité okrajové území české, význačné všemi hlavními znaky nářečí lašských, výrazně se však lišící od nářečí hornoostravského. V prvé části své monografie popisuje autor dnešní stav hlásek v nářečí štramberském a vykládá jejich vývoj od nejstarších dob, přehledně si všímá kombinačních i psychologických změn hláskových i otázky kvantity a přízvuku. V části druhé probírá, hlavně s hlediska charakteristických typů svého kraje, jmenné kmeny jednoduché i složené a kmeny slovesné. Část třetí poskytuje velmi dobrý nárys tvaroslovného systému štramberského. V části poslední podává autor charakteristické ukázky z větosloví a významosloví. Dílo je uzavřeno devíti dobře vybranými a pečlivě přepsanými nářečními ukázkami ze Štramberka. Přehledností a jasností podání a přesností materiálu, poskytujícího mnoho nového po-

znání, řadí se již tato první větší studie Kellnerova k našim nejlepším dialektol gickým monografiím.

Druhá, daleko rozsáhlejší a hlouběji i šíře založená dvojdílná monografie Kellnerova, *Východolašská nářečí* I a II (vydala opět dialektologická komise při Matici moravské v Brně r. 1946 a 1949 jako 3. a 4. svazek sbírky Moravská a slezská nářečí), nejvyzrálejší dílo autorovo, je nesporně nejvýznamnější naší dialektologickou monografií současné doby. Prozrazuje badatele, který má za sebou bohaté sběratelské i pracovní zkušenosti a dopracoval se jistoty metodického postupu pro výstavbu svého největšího díla. Kdežto prvá Kellnerova monografie z oblasti lašských nářečí se týkala jen menšího jejich okrajového úseku na Moravě, ve druhém díle zmocňuje se autor lašské oblasti mnohem rozsáhlejší. Nářečími východolašskými označuje Kellner nářečí na Těšínsku v sousedství českých dialektů středolašských v poříčí Ostravice: na Bohumínsku, Fryštátsku, v okolí Karviné a Těšína a na Jablunkovsku. Snad nebylo toto Kellnerovo označení pro nářečí oblasti těšínské na východ od jazykové hranice české, ležící již v obecně uznávané sféře nářečně a většinou i národnostně polské, šťastné; nejlépe to věděl jistě sám autor, ale jen s tímto neutrálním, národně politicky a zeměpisně nic neříkajícím určením mohl se odvážit za doby okupace (r. 1940) dát do sazby své dílo.

V prvém dílu podává Kellner podrobný hláskoslovný, kmenoslovný, tvaroslovný a syntaktický popis a rozbor východolašských nářečí; v dílu druhém v kritickém synthetickém rozboru osvětluje a hodnotí bohatý jazykový materiál, pečlivě sebraný a bezpečně utříděný v dílu prvém, s hlediska vztahu východolašských nářečí k dialektům sousedním, určuje jejich povšechnou charakteristiku, jejich zeměpisné rozrůznění a jejich jazykovou klasifikaci, stanoví hranici východolašsko-českou, určuje nářeční typ východolašský, řeší otázku jeho původu i vývoje a uzavírá své dílo nářečními ukázkami, rozsáhlým slovníkem ze západního Těšínska a mapovými přílohami.

Již tento zkratkový pohled na hlavní dílo Kellnerovo ukazuje, že jde o pojetí dialektologické monografie v plné její šíři a domýšlející její poslání za meze výzkumu čistě jen jazykovědného. Jistě jsme upřímně vděčni Kellnerovi za to, že tak všestranně a podrobně zpracoval právě naši část Těšínska, kraj neobyčejně složité jazykové problematiky, vyplývající ze spletité souhry, zápasů i vzájemného působení místních nářečí dvou příbuzných jazyků slovanských, kraj, jemuž se s české strany dlouho nevěnovala taková pozornost, jaké by si byl pro svůj význam zasloužil.

Co se týče postupu a rozvržení látky, zachovával Kellner i ve

Východolašských nářečích celkem totéž pojetí a roztřídění látky, jehož s úspěchem použil při své starší práci o štramberském nářečí, toliko s tím rozdílem, že při výkladech historických vychází z předpokládané poslední vývojové fáze praslovanské v té její nářeční podobě, z které se potom vyvinuly jazyky západoslovanské.

Celkem jeví se první díl práce Kellnerovy jako obsáhlý popis mluvnického systému východolašských nářečí, pečlivě zachycující všechny výrazné i drobné rozdíly v lidové mluvě našeho Těšínska, popis vyznačující se stejně přesností metodickou, jako opravdu bezpečnou dokumentární hodnotou jazykového materiálu. Ve druhém svazku podává Kellner obecnou charakteristiku východolašských nářečí podle souhrnu jejich typických jazykových znaků, jak se projevují v jejich dnešní soustavě hláskové a v jejím vývoji, v tvarosloví, v skladbě i v slovníku.

Podle souboru přesně probraných a vymezených diferenčních znaků rozděluje Kellner východolašská nářečí na tři skupiny: jablunkovskou, těšínskou a fryštátskou. V rámci těchto tří nářečních typů vedle města Jablunkova samostatnější místo zaujímá Bohumínsko a skupina nýdecká v hornatém kraji v okolí města Nýdku. Kromě toho se na západě ke skupině těšínské a fryštátské připojuje okrajový pás dialektický jako typ přechodného nářečí česko-východolašského.

Co se týče nesnadné otázky nářeční hranice východolašsko-české, dospívá Kellner k podobným výsledkům jako Havránek v Nářečích českých (Československá vlastivěda, d. III, 1935, 212); správně zdůrazňuje, že tato hranice česko-polská na Těšínsku není ostrá, nýbrž stupňovitá, jednotlivé jazykové jevy české zasahují totiž stupňovitě dosti daleko do území jazykového typu slezsko-polského. A právě v tomto stupňovitém charakteru hranice česko-polské na Těšínsku vhodně hledá Kellner příčinu, proč dosud nebylo jednoty v jejím určování.

Rovněž důkladné kritické revisi podrobil Kellner otázku nářečního typu východolašského. Obyčejně se pokládají tato nářečí za polská, a to slezskopolská; Kellnerovi se však podle dnešního stavu jeví jako přechodná nářečí polsko-česká, slovníkově pak spíše patří do nářečního souboru slezskomoravskoslovenského.

V souvislosti s touto otázkou a s pomocí přístupného historického materiálu zabývá se Kellner posléze složitým problémem původu a vývoje východolašských nářečí. Na podkladě jazykových faktů snaží se dokázat původní převážně český ráz dnešních východolašských nářečí, t. j. celé západní polovice Těšínska, velmi silný vliv češtiny na nářečí jihozápadního Slezska, starou úzkou

kulturní souvislost celého Slezska se zeměmi českými, zvláště s Moravou, a původní slovenský charakter území horních Kysuc na Čadecku. Takto přiřaďuje Kellner oblast východolašských nářečí i západní Čadecko k původnímu jazykovému typu českému a slovenskému. A jako na Jablunkovsku a Čadecku podle Kellnera teprve silný příliv polského obyvatelstva během stol. 17. byl příčinou popolštění těchto krajů, tak rovněž polskost západního Těšínska, předpokládaná polskými badateli, nemá prastarých kořenů, nýbrž je výsledkem kolonisačního proudění až v minulosti poměrně nedávné.

Tyto velmi zajímavé, dobře podložené a důmyslně sestavené závěry Kellnerovy nebudou asi posledním slovem k této velmi složité otázce a stanou se jistě předmětem dalších diskusí. Ale ať budoucí bádání přinese některé opravy nebo zmírnění tvrzení Kellnerových, jemu jistě zůstane zásluha pronikavého zásahu do spletitých problémů původu a vývoje lašských nářečí na západním Těšínsku.

Monografii Kellnerovu uzavírá obsáhlý výbor nářečních ukázek z jednotlivých nářečních úseků východolašských, tvořící skutečnou dialektickou čítanku Těšínska, poměrně značně podrobný, vhodně zpracovaný výběrový slovník a příloha mapová, poskytující základní soubor isoglos popisovaného kraje.

I jinak z oblasti, z níž čerpají jeho hlavní dvě díla, a z nejširší problematiky k ní se poutající těžil Kellner v řadě drobnějších studií, statí nebo článků často povahy informativní nebo populární v nejlepším slova smyslu. Tak vedle odborné črty *Příspěvek k fonologii slezskopolských nářečí na Těšínsku* (v Recueil linguistique de Bratislava I, 1948), psané na okraji jeho díla o východolašských nářečích, a vedle zásadních posledních dosud nepublikovaných studií Kellnerových, *K otázce historického formování jazykových hranic* (napsané pro sborník „Studie a práce linguistické I“, věnovaný akad. B. Havránkovi k šedesátým narozeninám) a *K problematice pomezných jazyků mezi jazyky slovanskými* (vyšlé v Slavii 21, 1952/3, seš. 2—3), s vývody zajímavými i s hlediska obecně jazykovědného, patří do této skupiny poučná pojednání: *Nářečí širšího Ostravska* (ve sborníku Od Ostravice k Radhošti z r. 1941), *Slezsko po stránce jazykové* (ve sborníku Slezsko, český stát a česká kultura z r. 1946), *Jazykové poměry v levém horním Poodří* (ve sborníku Naše země, Opava 1946), *K slovníkovému rozrůznění východolašských nářečí* (v Slezském sborníku z r. 1947), *Hodslavské nářečí* (ve sborníku Palackého rodná obec Hodslavice z r. 1948), *Nářečí na Hlučínsku* (Český lid 5, 1950) a j.

Z jiných studií chci ukázat aspoň na dvě: *Jazykový zeměpis a jeho význam pro studium vývoje jazyka* a *K opavskému jazykovému zeměpisu* (v Slezském sborníku z r. 1951 a 1952), naznačující, jaké poslání čekalo ještě Kellnera při organisaci a zpracovávání jazykového atlasu zemí českých, zvláště pro oblast lašskou, pro jejíž kolektivní výzkum vedle znamenitého dotazníku slovníkového (vydaného Slezským studijním ústavem v Opavě r. 1950 pod názvem *Odraz života slezského lidu v jazyce*) připravil podrobný *Dotazník pro česká lašská nářečí* (který ještě tohoto roku vydá Ústav pro jazyk český).

Literární i vědecký portrét Kellnerův dokreslují ještě hojné jeho referáty a recense, uveřejňované nejčastěji v Časopise Matice moravské a v Slezském sborníku, též v Naší vědě, v Slově a slovesnosti, v Listech filologických, v Slavii i jinde, prozrazující poměrně široký vědecký zájem autorův. Tak ve svých uměřených, bystrých posudcích všímal si nejen významných současných děl z naší literatury, týkajících se nářečí i spisovného jazyka, jako *Československé vlastivědy III, Jazyk*, 1934, i doplňkového svazku z r. 1936, Stanislavových *Liptovských nárečí* z r. 1932, Horečkových *Nářečí na Frenštátsku* z r. 1941 a Trávníčkovy *Mluvnice spisovné češtiny*, nebo nových dialektologických prací z jazykového pomezí česko-polského a slovensko-polského, tak na př. významného díla Małeckého a Nitschova *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* z r. 1943, ale i polské mluvnice, dnešních i minulých vztahů mezi jazykovou oblastí československo-polskou, výzkumu našich i jinoslovanských místních jmen, ba i vydání našich textů staročeských.

Už z této přehlídky nečekaně brzy uzavřeného díla Adolfa Kellnera rýsuje se vědecká osobnost jazykozpytce, nejsoustavněji a nejpronikavěji zaměřeného k české a slovenské dialektologii, v níž nejzávažněji se uplatnil v studiu oblasti lašské. Kellner patří u nás k té skupině dialektologů, kteří vyrůstali a vědecky vyzrávali v brněnském středisku v mladé republice Československé zhruba v uplynulém třicetiletí, v období, které pro naši dialektologiii přineslo přesnější a odbornější pojetí, bezpečnější metodologické předpoklady a soustavnější organisační plány. Ve skupině této české dialektologické generace patří Kellnerovi místo nejvýznamnější.

Ovšem tyto metodologické předpoklady uzrály plně teprve v pojetí nové marxistické jazykovědy, k níž se autor přihlásil jak ve svém posledním zásadním příspěvku ve Slavii, tak ve svých skriptech, stejně jako organisační plány mohly se realisovat teprve v nové Československé akademii věd. Také teprve v lidově demokratické republice byl povolán na universitu v Brně hned od 1.

června 1945 jako mimořádný profesor a pak od r. 1948 jako profesor řádný. Brněnská filosofická fakulta ztrácí v prof. Adolfu Kellnerovi jednoho ze svých nejlepších učitelů, oblíbeného mezi učiteli i žáky. Na této fakultě vedl Kellner dialektologické oddělení slovanského semináře a vychoval v něm za krátkou dobu početnou skupinu mladých dobrých vědeckých pracovníků; toto oddělení se tak stalo vhodným základem pro dialektologické pracoviště Ústavu pro jazyk český v Brně. Vynikajícím způsobem uplatnil se Kellner též jako ředitel slovanského semináře a později jako vedoucí katedry českého jazyka a literatury. Staral se přitom velmi pečlivě o vědeckou i učitelskou práci všech členů katedry; u studentů a spolupracovníků byl vždy velmi oblíben pro svůj vřelý lidský vztah k nim; byl jim laskavým a obětavým rádcem v otázkách vědeckých, studijních i ve věcech osobních. Byl jedním z těch vzácných vysokoškolských učitelů, na něž se nezapomíná.

Kellnerovo široké působení jevilo se však i v řadě vynikajících funkcí, které mimo fakultu v našem vědeckém životě — v Brně, v Praze i jinde — nejen měl, ale v nichž také účinně a obětavě pracoval. Byl místoředitelem Ústavu pro jazyk český Československé akademie věd, členem jeho vědecké rady a vedoucím jeho brněnské pobočky, o jejíž organisování a uvedení do života se Kellner nejvíce zasloužil; byl členem výboru a jednatelem dialektologické komise Matice moravské (v níž spolupracoval s širokým okruhem dialektologických pracovníků i mimo Brno, zejména s dialektology olomouckými), dopisujícím členem jazykovědného odboru Matice slovenské a členem Slezského studijního ústavu v Opavě. Všechny tyto instituce zachovají si jméno milého a váženého svého člena a iniciativního a obětavého pracovníka Adolfa Kellnera ve vděčné paměti.

Zvláštními sympatiemi s osobností Kellnerovovu byli rovněž spjati jeho mladí i starší pražští přátelé, pracující v dialektologické komisi ČAVU a nyní ve vědecké radě Ústavu pro jazyk český a v jeho oddělení dialektologickém na témže úseku naší jazykovědy, který byl Kellnerovi tak drahý. K pocitům opravdové vděčnosti za jeho obětavé ušlechtilé úsilí a za krásné dary jeho přátelství druží se stesk nad odchodem vynikajícího laskavého spolupracovníka, který se už nebude moci zúčastnit práce na jejich společném velkém díle, Jazykovém atlase českém, v němž měl býti Adolf Kellner činitelem nejvýznamnějším a nejpovolanějším.

Na tomto nekrologu spolupracovala s autorem redakce.

Úvod do studia českého jazyka

Je nesporným kladem naší současné jazykovědy, že se vědečtí pracovníci neuzavírají do svých pracoven, nýbrž že tvoří svá díla z živého vztahu k dnešní naší skutečnosti a s přihlížením k naléhavým potřebám společnosti. Vedle speciálních theoretických prací o zásadních otázkách předmětu a vedle systematických vědeckých monografií nebo rozsáhlých děl vědecky popisných nezapomínají ani na práce, které jsou určeny nejširší veřejnosti. Tento rys vyznačuje v plné míře také oba naše přední jazykozpytce, akademiky Fr. Trávníčka a B. Havránka.

V díle akad. Trávníčka tvoří činnost popularisační a jazykově výchovná rozsáhlou složku veškeré jeho činnosti a doprovází vlastní vědecké práce od samého počátku. Připomeňme ze starších prací alespoň Trávníčkovy brožurky *O českém jazyce* (1924) a *Jazyk a národ* (1930), z nedávných pak knižní výběr z novinářských jazykových sloupků (nazvaných Jazykové zákampí) *Nástroj myšlení a dorozumění* (1940). Živý zájem akad. Trávníčka je velmi záhy obrácen také ke škole, k otázkám jazykového vyučování. Do situace školské si promítá stěžejní otázky příslušné jazykové problematiky a vidí průkopnicky jasně na př. poměr spisovného jazyka a nářečí a vše, co s tím v školské praxi souvisí (*Spisovná řeč a nářečí na škole,* 1931), a neméně výrazně vytyčuje už tehdy ústřední úlohu mluvnice v jazykovém vyučování (*Mluvnice na škole národní nižšího i vyššího stupně a na nižším stupni školy střední,* 1934).

Obě tato hlediska, široce popularisační i speciálně školské, spojuje Trávníčkova příručka *Úvod do českého jazyka* (Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1952). Příručka stejného názvu vyšla z pera akad. Trávníčka již před několika lety (1947) s přímým určením pro učitele a pro posluchače pedagogických fakult, konala zde jako základní studijní pomůcka velmi platné služby a byla velmi vyhledávána. Vydání z r. 1952 je od základu přepracováno s důsledným uplatněním Stalinových thesí o jazyce, které mají své důsledky pro výklad všech základních jazykových pojmů a jevů. Jasný a názorný výklad pojmů a jevů doprovázejí vždy alespoň v poznámce pokyny pro praxi školskou, pro chápání jazykových jevů v školské situaci.

Látka příručky je rozvržena do devíti kapitol a její postup je metodicky zdařilý. Od obecného pojetí jazyka jako společenského jevu s vysvětlením jeho vztahu k myšlení, jeho historické podmíněnosti a jeho celonárodní povahy postupuje se přes výklady o pojmech užších (český

jazyk, spisovný jazyk, nářečí, útvary spisovného jazyka) až k otázkám speciálním, k slohu a jazykové správnosti. Na tuto základní osnovu se pak připínají výklady průvodní, rozšiřující, ale vždy účelné a potřebné pro hlubší poznání jazykového dění, jazykové skutečnosti.

Tak je na př. vyložen s přehledným výčtem znaků poměr češtiny k ostatním slovanským jazykům a vzájemný poměr češtiny a slovenštiny. Bylo by prospěšné doplnit tento výklad založený na výčtu znaků alespoň stručnou poznámkou o dnešním chápání poměru těchto dvou národních jazyků. Dále je podán přehled českých nářečních skupin a výrazných znaků, jimiž se od sebe odlišují. Jsou charakterisovány jazykové prostředky co do původu, stáří i svých úkonů. V souvislosti s výkladem pojmu „mluvení" podává se přehled hlásek a jejich rozdělení. Atd.

Výklad obecných jazykových pojmů se důsledně opírá o Stalinovy jazykovědné these a dokládá se hojnými citáty. Pečlivě dbá o to, aby se jazyk a jazykové jevy posuzovaly v nedílné jednotě s myšlením (srov. na př. výklady o slově, o větě a pod.). Také těsná souvislost jazyka s veškerou lidskou činností, vztah jazyka ke společnosti a k jejímu vývoji jsou při každé příležitosti zdůrazňovány. Stalinské chápání stavby jazyka se uplatňuje ve výkladech o soustavě jazyka. Soustavu jazyka vytváří slovní zásoba, slovník se svým jádrem (se základním slovním fondem) a mluvnice, mluvnická stavba jazyka.

V soustavném výkladu Trávníčkově jsou zařazeny leckteré otázky, o nichž se živě diskutovalo a dosud diskutuje v jazykovědě naší i sovětské. Tak je to hned chápání národního jazyka, otázka rozvířená diskusním příspěvkem Běličovým v Slově a slovesnosti[1]). „Ve světle těchto skutečností je jasné, že se dnešní lidová nářečí liší od spisovného jazyka co do národního dorozumívacího úkonu nikoli zásadně, nýbrž jen v jeho míře. Proti spisovnému jazyku je tento úkon lidových nářečí jen zúžen, omezen; je národní, ale nikoli celonárodní. Dále z těchto skutečností vyplývá, že spisovný jazyk i lidová nářečí tvoří dvě složky téhož vyššího celku, českého národního jazyka ve smyslu širším" (str. 20). — Dále zaujme čtenáře Trávníčkovo pojetí umělecké mluvy, založené jednoznačně na jejím obrazném charakteru. „Estetická účinnost slovesného umění tkví tedy v jeho obrazném myšlení, chápání věcí a jevů, rovnocenně, výstižně vyjádřeném jazykem" (str. 62). Toto pojetí umožňuje zdůraznění jazykové stránky uměleckého díla bez nebezpečí formalismu.

V diskusní výměně názorů se v naší jazykovědě ujasňuje také chápání obecné češtiny a hovorového jazyka. K oběma otázkám se v poslední

[1]) Jar. Bělič, *K otázce češtiny jako národního jazyka*, Slovo a slovesnost 13, 1952, str. 17 n. Další propracování této problematiky přednesl J. Bělič na letošní slavistické konferenci v Olomouci (srov. zprávu v letošním ročníku Naší řeči, str. 177 n.); referát bude v plném znění otištěn v časopise Slavia.

době vyjádřili zvláště akad. Havránek (v diskusní poznámce tiskem vydané přednášky „Stalinovy práce o jazyce a jazyk literárního díla a překladu," Praha 1952) a Jar. Bělič[2]). Akad. Trávníček chápe obecnou češtinu jako mezinářečí (interdialekt) a staví ji vedle obecné hanáčtiny nebo obecné laštiny. Nepřisuzuje jí tedy nikterak tendenci stát se jednotným útvarem celonárodním. Naproti tomu toto pronikání z území českého na Moravu vidí Trávníček u hovorové mluvy pražské, která se podle něho začíná ujímat jako hovorový jazyk národní. Příčinu vidí v tom, že je pražská hovorová čeština „jazykový útvar již plně a delší dobu hotový, celkem s pevnou, ustálenou slovní i mluvnickou soustavou" (str. 61). Výčet hlavních diferenčních znaků této pražské hovorové češtiny od mluvy spisovné ukazuje, že je toto Trávníčkovo pojetí hovorové češtiny příliš široké (na př. 3. os. množ. *maj, dělaj*; *ej* místo *ý* v základech slov, na př. *pejcha, kejta* a pod.).

V Trávníčkově příručce najde čtenář odpověď také na otázky, na něž se u nás značnou dobu především soustřeďoval zájem široké veřejnosti o jazyk, a jež mají proto velký význam po stránce jazykově výchovné. Akad. Trávníček vyložil jasně, přesně a poučně stanovisko, které dnes k těmto otázkám zaujímáme. Odsoudí přímočarý purismus, který měl jisté oprávnění v minulém století, kdy vyrůstal jako jeden ze způsobu národní obrany z tehdejších dobových podmínek, ale který v dnešní době za jiných společenských podmínek nemá místa. Vyloží v této souvislosti užívání cizích slov i možnost českých náhrad za ně. Varuje před osobním, individuálním posuzováním správnosti jazykových prostředků, za nímž se často skrývá pouhá nechuť k některém prostředkům. Trávníčkovi je správný „každý výrazový prostředek, ať slovní nebo mluvnický, který dobře hoví svému úkonu, dobře slouží myšlení a dorozumívání" (str. 98). Dokládá pak toto své stanovisko příklady, které jsou již široce známé z rozprav a polemik, jichž se právě akad. Trávníček zúčastnil (na př. z jeho známého disputu s Petrem Bezručem o přídavných jménech typu *kojetský/kojetínský, jistebský/jistebnický,* nebo z článku o složeninách typu *maloměsto* a pod.).

Ve výkladu o soustavě jazykových prostředků pracuje Trávníček s plodným pojmem normy a její kodifikace. Soubor výrazových prostředků má povahu normy, užívá se jich podle pravidel, zákonů, ustálených zvyklostí a sklonů (tendencí). Souborné zpracování těchto prostředků, jejich kodifikace, ať slovníková nebo mluvnická, má důležité místo v jazykové kultuře, přispívá k ustálení jazykové normy.

Souhrnně pojednává akad. Trávníček o slohu a slohových rozdílech ve spisovném jazyce. Vymezení slohu jako způsobu „využití výrazových

---

[2]) Jar. Bělič, *K otázce češtiny jako národního jazyka,* Slovo a slovesnost 13, 1952, str. 71 n.

prostředků spisovného jazyka v jazykových projevech" (str. 83) už zatím akad. Trávníček nahradil návrhem nové definice, jak ji přednesl ve svém referátu o slohu na březnové konferenci slovanských filologů v Olomouci (srov. zprávu v Naší řeči, č. 3-4). Výklady o stylistických jevech jsou v příručce zařazeny i do kapitol jiných, třebas ne s výslovným zdůrazněním stylistické povahy. Tak v přehledném výkladu o několikanásobných jazykových prostředcích najdeme široké pojetí synonymity nejen slovníkové, ale i mluvnické (hláskové, tvarové, slovotvorné, syntaktické), z něhož se dnes při řešení otázek stylistických hojně vychází.

Ukázali jsme na několika příkladech náplň, pojetí i zpracování Trávníčkova *Úvodu do českého jazyka*. Je to kniha, která poskytne vhodné uvedení do studia jazyka jak učitelům, tak posluchačům, ale nadto může jí být využito jako doplňkové pomůcky už na pedagogických školách.

Alois Jedlička

Akademická mluvnice spisovné ruštiny

Vzhledem k mnohotvárnému bohatství a jemnému tvarovému i významovému odstínění sdělných prostředků vyžaduje spisovná podoba novodobých národních jazyků nezbytně soustavné a cílevědomé péče jak se strany uživatelů jazyka, tak i se strany jazykovědných odborníků. Smyslem vědeckých prací není jen zachytit a vyložit jazykové jevy v minulosti a přítomnosti, ale zároveň též aktivně pomáhat při ustalování a tříbení normy spisovné řeči, jíž se užívá v oblasti veřejného kulturního styku. Linguisté ovšem normu sami netvoří, ale — jak víme i z vývoje češtiny — mohou k jejímu vytváření a zdokonalování (ale také rozkolísávání!) významně přispívat.

Takto také chápe úkol mluvnického zpracování současného jazyka kolektiv autorů nové velké mluvnice spisovné ruštiny, jejíž první díl vyšel r. 1952 s názvem *Grammatika russkogo jazyka* (*I, Fonetika i morfologija*) v nakladatelství Akademie věd SSSR jako práce jejího Jazykovědného ústavu za redakce akad. V. V. V i n o g r a d o v a, F. S. I s t r i n o v é a S. G. B a r c h u d a r o v a. Objemný svazek o 720 stranách obsahuje hláskosloví a tvarosloví s tvořením slov. (Syntaxi bude věnován druhý díl.)

Protože jde o representační práci obrozené sovětské jazykovědy v oblasti rusistiky, významnou též po stránce metodického zpracování, všímáme si jí i v našem časopise. V krátké zprávě nebudeme ovšem referovat o jednotlivostech, které by se více nebo méně týkaly jen

ruštiny, ale chceme upozornit na charakteristické znaky, které tuto mluvnici obecně vyznačují, a připojit k tomu několik poznámek.

1. Je to podrobná mluvnice na vědeckém základě, ale přitom je určena především širokým vrstvám uživatelů ruského jazyka se základním školním vzděláním. Podle tohoto určení byla zvolena i metoda zpracování: v jednotlivých kapitolách knihy se podává ve formě co nejhutnější poučení o systematických jevech v příslušném úseku a co možná nejúplněji se zachycují jednotlivé odchylky; výklad problematiky jevů se omezuje na minimum. Odkazy na odbornou literaturu se neuvádějí.

2. Akademická mluvnice má výrazně normativní charakter. Klade si výslovně za cíl „stanovení norem ruského spisovného jazyka" (str. 4). I v ruštině je dosti případů, kde spisovná norma není jednoznačně vyhraněna. Zpracování takových jevů v akademické mluvnici je mnohem více vedeno snahou kodifikovat jeden z různotvarů než připustit ve větší míře rovnoprávné dublety. Ve výkladech o spisovné výslovnosti se zřetelně projevuje příklon k psané podobě. Ve shodě s tím je i zdůrazňování t. zv. „plného stylu" ve výslovnosti, který hodně omezuje redukci nepřízvučných samohlásek. Znamená to zároveň odklon od vzoru výslovnosti moskevské, který byl dlouho závazný.

3. Zároveň chce akademická mluvnice ukázat bohatství jazykových prostředků spisovné ruštiny. Jejich mnohotvárnosti se v jazyce využívá slohově. Charakterisuje proto jednotlivé typy, a je-li třeba, i jednotlivé tvary co do jejich stylistického užití. Doklady čerpá hlavně z beletrie, někdy též z publicistiky a děl vědeckých; vedle toho přihlíží též k běžnému veřejnému dorozumívacímu styku mluvenému.

4. Je to mluvnice jazyka současného. Založena je na materiálu širším, z posledního půldruha století, zpracovává jej však se zřetelem k živému jazyku dneška. Velmi soustavně přihlíží k produktivnosti mluvnických jevů (jednotlivých slovotvorných typů, typů skloňovacích atd.). Je samozřejmé, že se autoři opírali o poznatky historického studia ruštiny, i když jsou tu stručné výklady historické jen výjimkou a nenahrazují charakteristiku současnou, jen ji doplňují. Vzhledem k účelu mluvnice je takový způsob podání zajisté nejvhodnější.

5. Akademická mluvnice je dílem kolektivním. Jednotlivé oddíly zpracovávali přední sovětští rusisté: akad. V. V. Vinogradov (tvoření substantiv a adjektiv), F. S. Istrinová (sloveso), Galkinová-Fedoruková (příslovce), Pospelov (substantivum), dále Šapiro, Švedovová a několik jiných. Na gramatice, která byla připravována již řadu let, pracoval i r. 1944 zesnulý akad. L. V. Ščerba, jehož dílem je z největší části oddíl hláskoslovný. Rozdělení práce umožnilo velmi podrobné zpracování jednotlivých úseků. Tak na př. jsou velmi dů-

kladně zpracovány a bohatě materiálem doloženy výklady o ruském přízvuku, který je volný a pohyblivý: jeho různé využití v tvarosloví skýtá nejen mnoho obtíží cizincům, ale obsahuje i některé případy, kde sama spisovná norma není dostatečně ustálena — asi jako délka českých samohlásek v tvarech téhož slova a v slovech odvozených. Spolupráce předních odborníků stejně jako to, že byla vydána Akademií, zvyšuje autoritu této mluvnice, jejích normativních rozhodnutí. Nevýhodou tu ovšem je jistá nejednotnost zpracování, která nemohla být ani konečnou redakcí odstraněna. Tak se na př. hodně odlišuje v rámci ostatních úseků oddíl věnovaný slovesu, a to jak celkovým pojetím, tak i v jednotlivostech. Rovněž svérázné — a podle našeho názoru ne ve všem zdařilé — je hláskosloví.

V poslední době se hodně diskutuje o tom, zda t. zv. tvoření slov (přesně odvozování a skládání), oddíl dříve nazývaný „kmenosloví", patří do mluvnice, nebo do výkladu slovní zásoby. Akademická gramatika řeší věc theoreticky tak, že mluví o morfologii v užším smyslu a o morfologii ve smyslu širším (do níž — vyjádřeno tradičními ruskými termíny — patří morfologie „slovoizmenitelnaja" i „slovoobrazovatelnaja"), a prakticky tak, že jak jsme už naznačili, u příslušných druhů slov podává i výklady slovotvorné. S tím je třeba souhlasit. Stojí za zmínku připomenout, že v nové době se jazykové příručky označované jako „mluvnice", „gramatiky" často neomezují jen na výklady o mluvnické stavbě ve vlastním slova smyslu, tedy o morfologii a syntaxi. Vedle hláskosloví (které — zásadně vzato — také není součástí gramatiky v přísném slova smyslu), k němuž připojují výklady o spisovné výslovnosti a pravopisu, podávají i základní poučení lexikologické. Tak postupoval u nás už Ertl ve zpracování Gebauerovy mluvnice v r. 1926 nebo nově Havránek a Jedlička v České mluvnici z r. 1952, kde je i stručný výklad o slohu. Takto tedy vedle slovníku, který abecedně zachycuje a vykládá význam jednotlivých slov, podávají „mluvnice" systematický výklad o stavbě jazyka. — V akademické mluvnici by vedle výkladů orthoepických mělo být i soustavné poučení o pravopise, již vzhledem k populárnímu zaměření knihy.

Akademická mluvnice staví ve větší míře, než se snad očekávalo, na staré mluvnické tradici, v celkových obrysech pojetí i uspořádání látky. Autoři výslovně vycházejí z tradičního schematu školských mluvnic. Nevyužívají leckterých výsledků, k nimž dospěla rusistika v poslední době, na př. v pracích akad. Vinogradova o druzích slov, zvl. o členění druhů slov neohebných. Nebylo by ovšem správné domnívat se, že akademická mluvnice nepřináší žádný nový pohled, zvláště v dílčích otázkách. Tak upozorňujeme na rozlišování přípon t. zv. „formotvorných", na př. těch, jimiž se odvozují vidové protějšky sloves nebo

komparativy přídavných jmen nebo příslovcí, od ohýbacích přípon (koncovek) na jedné straně a přípon slovotvorných na straně druhé.

Největším kladem mluvnice je zajisté její důkladnost: nebyl dosud vcelku a mnohdy ani v jednotlivostech podán tak úplný obraz současné spisovné ruštiny, zvláště pokud jde o tvoření slov nebo přízvuk. Jistě splní významné poslání, které jako autoritativní kodifikační dílo mluvnické má, zvláště když bude v dalších vydáních ještě zdokonalována podle připomínek obsáhlých kritických referátů, které jsou v sovětském tisku uveřejňovány, a podle zkušeností ze školské i veřejné praktické práce s touto knihou.

Na systematických dílech o současné ruštině se v SSSR pracuje — rovněž kolektivně — i mimo Akademii. Brzy po mluvnici akademické vyšel r. 1952 v nakladatelství moskevské university první svazek díla nazvaného *Sovremennyj russkij jazyk*. Tato vysokoškolská učebnice obsahuje morfologii (v širším smyslu) a pracovali na ní zčásti titíž autoři. Na rozdíl od mluvnice akademické není tak podrobná, ale věnuje se tu více místa výkladu jevů a také jejich problematice. Pokud jde o mluvnickou normu, není ovšem mezi oběma pracemi významnějších rozdílů.

S velkým zájmem očekáváme v nových ruských mluvnicích zpracování skladby: ta je při výkladu jazykového systému nejtěžším oříškem.

Karel Hausenblas

O jazyce literárních děl

Novodobá jazykověda dospěla poměrně brzy k poznání zvláštního postavení, které má jazyk ve výstavbě slovesného uměleckého projevu. Toto zvláštní postavení bylo jednotlivými jazykovědnými a estetickými směry vykládáno různě: v básnické řeči se viděla řeč emocionální, citová a zdůrazňovala se její podobnost s vyjadřováním v primitivních jazycích, jindy zase byl vyzdvihován její obrazný charakter, názornost nebo její hudební kvality atd. U nás bylo v posledních letech nejrozšířenější strukturalistické pojetí básnického jazyka jako samostatného funkčního jazyka s převažující estetickou funkcí, vnímaného na pozadí jazyka spisovného. Toto pojetí, považující za esteticky účinné právě ty složky, kterými se jazyk básnického díla liší od jazyka spisovného, vzniklo rozvíjením učení ruských formalistů o básnické řeči jako organisovaném násilí (deformaci) na jazyce. Souvislost tohoto pojetí s praxí soudobých úpadkových směrů v literatuře je na první pohled jasná: tyto směry pracovaly s deformací jazyka jako s uměleckou metodou a theorie obhajovala jejich praxi. Je proto pochopitelné, že takový

názor nemůže přijmout ani marxistická jazykověda, opírající se o Stalinovo pojetí jazyka, ani naše literatura, která pracuje metodou socialistického realismu a usiluje o vytvoření děl pravdivě obrážejících skutečnost. Je tedy závažným úkolem naší jazykovědy s marxistického hlediska nově prozkoumat povahu jazyka uměleckých děl a tím jednak vytvořit předpoklady ke zkoumání jazyka našich klasiků, jednak poskytnout naší nové literatuře pomoc při řešení jazykové problematiky. Theorie zde musí být nutně spojena s praxí. O tom, že naše jazykověda dobře chápe tyto své úkoly, svědčí práce, které již vznikly, především práce akad. Havránka a Trávníčka. Je přirozené, že se naše jazykověda také v tomto úseku opírá o práce jazykovědců sovětských, kteří od vydání Stalinových jazykovědných statí vykonali velmi mnoho i pro revisi názorů na umělecký jazyk. Sovětská jazykověda má přitom tu výhodu, že se v SSSR předpoklady k správnému chápání otázek uměleckého jazyka začaly vytvářet mnohem dříve, již v průběhu boje o uskutečnění socialistického realismu v literatuře. Sovětský linguista se může při řešení těchto otázek opřít především o stati M. Gorkého o jazyce literárního díla, jakož i o jazykovou praxi mistrů sovětské literatury, která se vyvíjela pod blahodárným vlivem M. Gorkého.

Proto je třeba přivítat sborník *O jazyce literárních děl,* vydaný nakladatelstvím Československo-sovětského institutu v Praze 1952. Je to výbor ze statí, které vyšly v SSSR většinou v diskusi o otázkách jazyka literárních děl, konané r. 1951 a navazující na Stalinovy projevy o marxismu v jazykovědě.

Výbor statí a jejich překlad pořídil kolektiv pracovníků z brněnské filosofické a pedagogické fakulty za redakce J. Bauera, M. Jelínka a R. Večerky. Kniha má čtyři části: první obsahuje stati, které pojednávají o otázkách literární vědy a dotýkají se přitom otázek jazyka, v druhé části jsou shrnuty stati o obecných otázkách jazyka literárních děl, v třetí části jsou studie o jazyce jednotlivých autorů, jako čtvrtá část je otištěn článek redakce časopisu „Litěraturnaja gazeta", v němž jsou výsledky diskuse shrnuty. Stati je však možno roztřídit také s jiného hlediska: jsou zde jednak stati zaměřené převážně kriticky k jazykové praxi sovětské literatury, jednak stati, které se obecně zabývají theorií uměleckého stylu a stylistického rozboru. Z tohoto rozlišení vyjdeme v naší recensi.

Především si všimneme statí kritických. Jsou to zvláště články A. Tarasenkova, A. Fadějeva a V. V. Novikova. Poněvadž se mnohdy překrývají svou problematikou a jejím řešením, bude účelné shrnout nejdůležitější výsledky, k nimž dospěly, abychom se vyhnuli opakování.

Všechny stati vycházejí ze Stalinových jazykovědných příspěvků a z projevů M. Gorkého o jazyce uměleckého díla. (Rozboru názorů

Maxima Gorkého na jazyk jsou věnovány dva samostatné články.) Shodně zdůrazňují, že spisovatel čerpá jazykové prostředky pro své dílo z celonárodního jazyka a že jazyk uměleckého díla musí být obecně srozumitelný. Docházejí k správnému poznatku, že svéráznosti uměleckého stylu nelze dosáhnout deformací jazyka nebo samoúčelným jazykovým novotářstvím, nýbrž individuálním výběrem z prostředků celonárodního jazyka; výběr vyjadřovacích prostředků je určován především ideovým obsahem, který má být vyjádřen. Ve stopách M. Gorkého zdůrazňují všichni autoři statí těsnou souvislost jazyka literatury s jazykem lidu: básník musí čerpat z živého mluveného jazyka to, co je nejvýraznější a nejtypičtější; ovšem lidovost jazyka nelze směšovat ani s epigonskou závislostí na jazyce lidové slovesné tvorby, ani s užíváním nářečních slov v jazyce literárního díla. Nářečních slov, t. zv. dialektismů, je třeba užívat velmi opatrně; rozhodující je jejich potřebnost v textu uměleckého díla a obecná srozumitelnost. Dialektismy, které vyhovují těmto požadavkům, mohou dobře sloužit k charakteristice prostředí nebo osob. Totéž je možno říci o výrazech z profesionálního slovníku a o jazykových prostředcích minulých dob v historické próze, o t. zv. archaismech. Jestliže se archaismů užívá s mírou, mohou být užitečným prostředkem, jímž se vytváří u čtenáře dojem časové vzdálenosti a posloupnosti. Archaisace textu není však přípustná u děl se současnou problematikou; zde bývá užití archaismů dosti často spojeno s ideologickými chybami v pojetí skutečnosti. — Rovněž ve shodě s M. Gorkým a s pojetím Stalinových statí zdůrazňují autoři všech článků význam jazykové tradice, nutnost učit se u velkých klasiků literatury. Zase to ovšem neznamená trpně přejímat, nýbrž tvořivě rozvíjet jejich jazykové dědictví. Spisovatel má právo na tvoření nových slov, kterých potřebuje k vyjádření nového ideového obsahu; nová slova musí být ovšem utvořena podle slovotvorných zákonů národního jazyka, aby byla obecně srozumitelná. Věta umělecké prózy musí být stavebně prostá a ucelená a musí usilovat o plnou jasnost slovního vyjádření. Je třeba se vyhýbat jakémukoli formalismu a hledanosti výrazu. Skutečné krásy jazyka se podle Gorkého dosáhne jen „přesností, jasností a zvučností slov, jež ztvárňují obrazy, ideje knih“.

K těmto kritickým statím se velmi těsně přimykají monografické studie o jazyce ruských a sovětských autorů. V. V. Vinogradov vyložil v stati *Puškin — tvůrce ruského spisovného jazyka* podstatu Puškinovy reformy spisovné ruštiny a jejích stylů, vypočítal realistické znaky Puškinova slohu a rozborem variant Evžena Oněgina ukázal uvědomělou jazykovou práci Puškinovu. (Vydavatelé zde obratně použili českého překladu Josefa Hory, z něhož si podle ruského znění vytvořili i varianty; bylo by však jistě vhodnější otisknout vedle českého textu i text ruský, jak je to v ostatních statích.) — V. Percov ukazuje

ve své studii, jak Majakovskij rozvíjí umělecké i jazykové dědictví Puškinovo a Někrasovovo a usiluje o realistické vyjádření skutečnosti. V jeho pojetí je tedy Majakovskij organickým článkem tradice, a nikoli jejím popřením. V. Ščerbinová pojednává o jazykovém vývoji Alexeje Tolstého, autora románu *Petr I.*, a o jeho theoretických názorech na jazyk. A. Tolstoj je příkladem spisovatele, který uvědoměle vytváří svůj básnický jazyk a styl jako nástroj realistického zobrazování světa a bojuje proti jakémukoli formalismu. Vzorem může být Tolstoj hlavně tím, jak dovede v historické próze střídmým užitím několika archaismů přiblížit jazyk postav jazyku dob minulých.

Diskusi o otázkách jazyka uměleckých děl výstižně shrnuje redakční stať listu „Litěraturnaja gazeta", která ještě více než účastníci diskuse zdůrazňuje estetickou funkci jazyka uměleckých děl, podmíněnost stylistického výběru jazykových prostředků ideovým záměrem autora a právo spisovatele a básníka tvořit si nové zobrazovací prostředky podle živých jazykových zákonů.

Druhá skupina článků sborníku se zabývá především theoretickými otázkami stylu; v zásadních názorech se nijak neliší od statí kritických. Odlišuje se od nich jen theoretickým prohloubením a soustavností. Významné jsou zvláště stati V. V. Vinogradova (*Naléhavé úkoly sovětské literární vědy*) a B. Tomaševského (*Jazyk a literatura*). V. V. Vinogradov zdůrazňuje specifičnost literatury jako umění slova, v němž se ekonomické vlivy mohou projevit jen v těch formách, které jsou dány jeho vnitřními vývojovými zákony. Zabývá se dále poměrem uměleckého jazyka k jazyku celonárodnímu, k dialektům, k jazyku dob minulých atd. Potom se obrací k problematice jazykových stylů jako základny, na níž jsou vybudovány a vnímány jazykové projevy; podle něho je vědecké zpracování stylistiky jazyka nezbytným předpokladem rozvoje jazykové kultury. Dále se Vinogradov zabývá podstatou obrazně umělecké funkce jazyka a jejím poměrem k funkci sdělovací; ve vývojových zákonitostech prostředků slovesně umělecké obraznosti vidí výraz národní specifičnosti literatury. Konečně si všímá poměru stylu k světovému názoru a ideovému záměru spisovatele, pojednává o poměru jazykového pojmenování k stylistickému ovzduší uměleckého díla a o synonymických prostředcích jazyka.

B. Tomaševskij, badatel o otázkách poetiky a stylu, založil svou stať více historicky. V úvodu se pokouší objasnit vznik moderní ruštiny a jejího stylistického rozlišení, proces, ve kterém měla literatura tak významnou úlohu, a sleduje dále poměr jazyka literárních děl k jazyku spisovnému a lidovému. Vymezuje okruh otázek, kterými se podle jeho pojetí musí zabývat stylistika, všímá si různých způsobů využití synonymních prostředků jazyka a dostává se až k metodám rozboru slovesného díla. — S článkem B. Tomaševského nelze souhlasit bez

výhrad. Tak na př. jsou rozpory v jeho výkladech o spisovném jazyce a podmínkách jeho vzniku. Již v SSSR byly vysloveny námitky proti jeho výkladu historického poměru církevní slovanštiny a spisovného ruského jazyka. Podle našeho názoru není možno beze zbytku ztotožnit stylistické zabarvení slova s expresivností, jak to činí Tomaševskij; expresivnost se sice projevuje jako stylistická hodnota, avšak jsou i stylistické slovní rozdíly, které nemají expresivní povahu. Přes tyto výhrady je však stať B. Tomaševského, stejně jako i Vinogradovova, cenným přínosem k řešení stylistické problematiky.

Základním theoretickým postojem se oběma statím blíží Levinova soustavná studie *O jazyce uměleckých děl*, myšlená jako návod k rozboru literárního díla. Rovněž studie A. I. Revjakina (*Jazyk jako prvek literárně uměleckého slohu*) se zabývá problematikou literárního rozboru. Soustřeďuje se na otázku básnického jazyka jako prostředku k vyjádření sociálních idejí a zdůrazňuje obraznou povahu jazyka v uměleckých dílech. Velmi poučný je Revjakinův rozbor básnického přívlastku (epitheta). Revjakin ukazuje, jak se v povaze tohoto prostředku uměleckého jazyka obráží umělcovo pojímání skutečnosti a jeho ideový záměr. Rozlišuje epitheta konkretní a subjektivní; jeho určování je však někdy poněkud schematické; je nutno mít na paměti, že obě tyto kategorie nejsou od sebe ostře odděleny, nýbrž plynule přecházejí jedna v druhou, a že obrazná složka často dodává subjektivní ráz i konkretnímu epithetu.

Kromě překladů sovětských statí obsahuje sborník úvodní články akad. Fr. Trávníčka a M. Jelínka. Trávníčkův článek je pro českou jazykovědu zvláště důležitý tím, že se v něm kritisuje idealistický názor strukturalismu na umělecký jazyk. Stať M. Jelínka seznamuje čtenáře s průběhem sovětské diskuse o jazyce literárních děl. Velmi cennou součástí sborníku je také soupis sovětských prací o uměleckém jazyce od poloviny r. 1950 do konce r. 1951, který sestavil Z. Smejkal.

Celkem je možno hodnotit sborník jako přínos pro naši literární vědu a kritiku i pro jazykovědu a jako pěknou pomoc naší socialistické literatuře. Sovětské stati přinášejí četné podněty metodologické a jsou naší jazykovědě i literární vědě pobídkou k intensivnější práci v této oblasti. Naše jazykověda dosud nevěnovala otázkám literárního stylu tolik pozornosti, kolik si pro svůj význam zasluhují. Máme málo soustavných prací o jazyce klasiků naší literatury. Velmi kusé je nejen naše poznání vývoje stylů spisovného jazyka, nýbrž i naše znalosti stylistické diferenciace prostředků současné spisovné češtiny. Bude úkolem české jazykovědy, aby tyto mezery co nejdříve vyplnila. Je pro ni velkou výhodou, že se může opřít o zkušenosti jazykovědy sovětské, v níž má bádání o stylistické problematice starou a dobrou tradici.

Miroslav Komárek

Jazyková výchova v učebnicích pro školy třetího stupně

Ve školním roce 1952/53 dostaly naše školy třetího stupně první své učebnice českého jazyka pro druhou, třetí a čtvrtou třídu; učebnice obsahují jednak látku mluvnickou, jednak slohovou. Za vedení a aktivní spolupráce akademika Bohuslava H a v r á n k a zpracovaly je kolektivy autorů, a to Učebnici jazyka českého pro II. třídu gymnasií Dr J. V. Bečka, Dr M. Dokulil, Dr M. Helcl, J. Kaňka, Dr A. Mátl a J. Zachystal, Učebnici jazyka českého pro III. třídu gymnasií a vyšších odborných škol Dr J. V. Bečka, Dr Ed. Čech, Dr Fr. Daneš, univ. prof. Dr Al. Jedlička, Dr Jos. Mrázek a Učebnici jazyka českého pro IV. třídu gymnasií a vyšších odborných škol Dr J. V. Bečka, Dr Karel Hausenblas a prof. Dr Alois Jedlička. Všechny tři nové učebnice vyšly ve Státním pedagogickém nakladatelství v Praze.

Jejich obsah a rozsah je dán učebními osnovami pro gymnasia z r. 1949; učebnice pro druhou třídu má i s rejstříkem 190 stran (cena 6 Kčs), pro třetí třídu 120 stran (za 3,20 Kčs), učebnice pro čtvrtou třídu je bez rejstříku, má 81 stran a stojí 3,20 Kčs. Svou grafickou úpravou vyhovují, až na učebnici pro třídu druhou, v níž je místy nečitelný tisk.

Poněvadž již ve školním roce 1951/52 vyšla v tehdejším Státním nakladatelství učebnic Cvičebnice jazyka českého pro I. třídu gymnasií a vyšších odborných škol[1]), měly naše školy třetího stupně všechny potřebné učebnice českého jazyka a tím značně usnadněnu práci ve výchově mluvnické a slohové. Značný podíl má na tom akademik Bohuslav Havránek, jehož zásluh o nové učebnice bylo několikrát vzpomenuto u příležitosti jeho letošních šedesátých narozenin.

Vydání jazykových učebnic pro školy třetího stupně je čin velmi významný, neboť autoři měli před sebou úkol obsahově i metodicky přiblížit a ujasnit otázky jazykové výchovy nejen žákům, ale do značné míry i učitelům samým. Tu je nutno připomenout, že se ve vyšších třídách bývalých gymnasií věnovala jazykové výchově a jazykovému vyučování velmi malá pozornost, a tento stav se mnoho nezměnil ani po roce 1945, třebas bylo podle osnov mluvnické vyučování do hodin mateřského jazyka jako povinné zařazeno. Svědčí o tom také články ve „Zprávách pro češtináře", redigovaných Dr Jaroslavem Z i m o u. Bylo v nich konstatováno, že se mluvnici ve vyšších třídách buď neučí vůbec, nebo velmi málo (srov. na př. Vladimír Š m i l a u e r: *Proč mluvnice na III. stupni škol?* ve Zprávách II/3—4 z r. 1948 — článek

[1]) Její 3. vydání vyšlo letos. Srov. posudek o ní v minulém dvojčísle Naší řeči.

charakterisuje situaci již svým nadpisem). Příčiny tohoto stavu byly v tom, že mnozí vyučující často ze setrvačnosti zanedbávali soustavné výklady mluvnické na tomto stupni školském, podceňovali význam jazyka pro společnost a pro rozvoj myšlení a neuvědomovali si důležitost prohloubeného poznání stavby jazyka, zvláště jeho stavby mluvnické. Nezamýšleli se proto ani nad tím, jak vhodnými metodickými prostředky vzbudit potřebný zájem žáků o tento významný úsek našeho vědění.

Velkým mezníkem pro pochopení těchto otázek se stala sovětská diskuse o otázkách jazyka a zvláště Stalinovy stati o jazykovědě z r. 1950. A je právě zásluhou nových učebnic, že ujasňují konkretně ve svém obsahu i metodickém postupu základní úkol a cíl jazykové výchovy na tomto stupni: prohloubeným poznáním stavby spisovného jazyka, zvláště jeho stavby mluvnické, a stylistické rozrůzněnosti jeho prostředků spolu s pochopením jeho vývojových tendencí přivést žáky k uvědomělému a tvořivému ovládání spisovného jazyka. Je samozřejmé, že se přitom po odborné stránce opírají o nejnovější poznatky odborného zkoumání jazykovědného.

Vinu na neuspokojivém stavu jazykové výchovy na školách III. stupně měla i dřívější nedostačující příprava učitelů na vysokých školách, jež nebyla volena s hlediska potřeb budoucího učitele. Již prof. Eugen Pauliny v článku *Vyučovanie slovenčiny na gymnáziách* (Slovo a tvar, 2, 1948, str. 87—90) ukázal na toto dřívější nevhodné zaměření jazykovědné studijní průpravy budoucích učitelů mateřského jazyka na našich universitách, která až do reformy universitního studia měla podle zkušebního řádu své těžiště v poznání minulých fází jazyka, kdežto studium gramatické a stylistické normy současného jazyka bylo značně opomíjeno. Tento stav byl v rozporu s praktickou potřebou učitelů mateřského jazyka na školách III. stupně[2]).

Velikou pomocí učitelům českého jazyka byly proto diskusní příspěvky akademiků Bohuslava Havránka a Františka Trávníčka o otázkách jazykového vyučování s hlediska Stalinových statí, jak je přinášel při různých příležitostech metodický časopis „Český jazyk“. Dále je nutno připomenout stati prof. dr. Aloise Jedličky, který své pracovní úsilí systematicky zaměřil k potřebám jazykové výchovy na školách všech stupňů, ať již svou prací na učebnicích, články v odborných časopisech nebo svou činností přednáškovou v okresních a krajských pedagogických sborech. Jazykové výchově na třetím stupni jsou věnovány jeho programové stati *Otázky jazykové výchovy* (Slovo a slovesnost 10, 1948, str. 142 n.) a *O jazykové výchově, zvláště na gymnasiích* (Naše řeč 34, 1950, str. 41 n.). Ke zkvalitnění práce učitelů přispěla vydatnou měrou

[2]) Podobně charakterisuje tento stav Vladimír Skalička v článku *Vyučování jazykům na vysokých školách* (Slovo a slovesnost 11, 1949, str. 29n.).

velká dvoudílná Trávníčkova *Mluvnice spisovné češtiny* i Šmilauerova *Novočeská skladba* a pro práci žáků a upevňování soustavných vědomostí je vhodná Havránkova-Jedličkova *Česká mluvnice*[3]).

Není ovšem možno říci, že bylo vykonáno již dost k prohloubenému poznání a ujasnění všech otázek jazykové výchovy. K jejich vyřešení může přispět spolupráce jazykovědců a školských praktiků, zvláště ze středisek krajských pedagogických sborů. Dokladem zájmu s jejich strany je diskuse, která se rozvíjí již delší dobu na stránkách časopisu „Český jazyk" o otázkách větného rozboru[4]). Bude však nutno rozšířit ji i na jiné úseky mluvnického vyučování, které nemají takovou tradici jako právě tato část.

Nové učebnice českého jazyka rozvrhují látku do jednotlivých tříd ve shodě s učebními osnovami pro gymnasia z r. 1949. Učebnice pro třídu d r u h o u obsahuje v první části výklady o vývoji jazyka, v části druhé nauku o slově. Výklady historické jsou uvedeny kapitolou „Vznik a vývoj jazyků — jazyky indoevropské" a sledují vývoj českého jazyka až po dobu pobělohorskou a národní obrození; jsou pak ukončeny přehlednou lekcí „Vývoj slovenštiny". Druhou část učebnice tvoří nauka o slově. Začíná poučením o slovu a jeho významu, obsahuje výklad o všech typech tvoření slov, o vlastních jménech a slovech cizího původu a je zakončena kapitolou o funkční a slohové platnosti slov.

Učebnice pro třídu t ř e t í si klade za úkol podat poučení o vybraných kapitolách ze skladby a k tomu připojuje dvě kapitoly o vyjadřování odborném (Stavba odborné řeči a Odborné názvosloví). Poučení o skladbě se týká mluvnické a významové stavby větné, pořádku slov, passiva a záporu, samostatných částí větných (přístavek, vazby přechodníkové, samostatné členy větné) a zvláštností a nepravidelností větné stavby. Jde v něm o prohloubené poznání syntaktických jevů zvláště s hlediska vztahu jazyka a myšlení s přihlížením k možnostem jejich stylistického využití. Stejné zaměření mají i poslední tři lekce o souvětí, o spojeních volných a těsných, o stylistickém hodnocení různých syntaktických prostředků a o výstavbě větších syntaktických a thematických celků.

Učebnice pro č t v r t o u třídu podává souvislé obecné výklady o jazyce, založené na výtěžcích z diskusí o Stalinových thesích o jazyce, v kapitolách „Jazyk a myšlení", „Jazyk a společnost", „Vývoj češtiny jako národního jazyka". Dokončení učiva z druhé třídy obsahuje lekce

---

[3]) Při dnešním pracovním zatížení češtinářů zbývá jim však málo času na soustavné studium jazykovědné literatury.

[4]) Tato diskuse je však — na škodu věci — ještě nyní značně formalistická (přeceňování formálního grafického znázorňování zmechanisovaných vztahů a p.). — *Pozn. red.*

„Vývoj spisovné češtiny od obrození“, kterou doplňuje výklad o současném stavu českého jazyka a dnešní péči o něj spolu s přehledem dějin české jazykovědy, zvláště mluvnictví.

Všechny učebnice mají úvodní poznámky pro práci učitele i žáků. Kladně lze hodnotit v nových učebnicích důsledné oddělení lekcí mluvnických od slohových, které je pro praxi na tomto stupni výhodnější, neboť je přehlednější.

Látka mluvnická je — jak už bylo řečeno — v učebnici pro druhou třídu rozdělena do dvou thematických celků: vývoj jazyka a nauka o slově. V prvém oddíle je především zásadní stať o vzniku a vývoji jazyků a o jazycích indoevropských. Její autor, Dr Antonín Mátl, uveřejnil tuto část po vysázení učebnice v poněkud pozměněné úpravě v časopise Český jazyk (2, 1952, č. 7) pod titulem „Vývoj jazyka a příbuznost jazyků“. Domnívám se, že tato časopisecká stať vyhovuje lépe než verse v učebnici, neboť v ní autor zpřesnil své výklady (zvláště v 1. odstavci) a hlavně je rozšířil o poučení o divergentních a konvergentních tendencích ve vývoji jazyků, dále o pojem jazykového svazu a konečně o základní poučení typologické (tvarosloví typu synthetického a analytického). Leckterý detail je tu však zbytečný (na př. zmínka o novořeckém dialektu cakonském), zato však by bylo možno při výkladu o tom, že z místních dialektů při nedostatku nutných hospodářských (a politických) podmínek pro vznik národa vznikají jazyky samostatné, upozornit na horní a dolní lužičtinu jako typický doklad této these. V druhé kapitole, o vývoji slovanských jazyků, je jistý nedostatek v tom, že tu nejsou otištěny ukázky ze všech slovanských jazyků a také poznámky o jejich výslovnosti nejsou postačující (u srbocharvátštiny chybějí vůbec). Tuto kapitolu by bylo užitečné uzavřít statistickými údaji o slovanských jazycích a jejich mapkou podle současného stavu a užít pro srovnání dat ze Šafaříkova Národopisu slovanského (1842), již i proto, že se o Šafaříkovi mluví v této třídě při literární výchově. Jinak jsou obě stati podány srozumitelně a doloženy instruktivními příklady. I ostatní oddíly týkající se jednotlivých fází vývoje českého jazyka i kapitola o jazyce staroslověnském jsou ve svém podání konkretní. Výklady se obírají systematicky jazykem po všech jeho stránkách a na konci kapitol jsou stručné souhrny. Právem věnoval autor velkou pozornost výkladu o Husovu vztahu k jazyku a výkladu o češtině doby obrozenské, kde zároveň podává charakteristiku jazykového působení generace J. Dobrovského a J. Jungmanna. Výklad v hodinách literární výchovy bude vlastně jen doplňkem k tomu, co obsahuje tato učebnice. Stejně důkladně je probrán i jazyk bible Kralické. Poslední lekce zahrnuje výklad o vývoji slovenštiny; autor do něho vložil i petitem tištěný exkurs o poměru jazyka a dialektu s hlediska poměru mezi češtinou a slovenštinou.

Z drobnějších připomínek k zpracování látky v prvním oddíle uvádíme: Někde je snad zbytečné uvádět v učebnici navíc jiné staročeské texty, než jsou v čítance; lépe by vyhovovalo důsledné zaměření právě k těmto textům v čítance. Při charakteristice období husitského chybí alespoň poznámka o pronikání vojenské terminologie husitské do cizích jazyků, i když toto poučení je obsaženo v oddíle druhém v lekci o slovech cizího původu v češtině. Pravopis bratrský není charakterisován úplně (*v* na začátku slova, *ǧ*, psaní *dě, tě, ně*). Vcelku znamená tento oddíl velký přínos v tom, že konkretně rozebírá a vykládá tu látku z vývoje českého jazyka, při níž jsme se dříve ve škole spokojovali jen povšechnou charakteristikou bez možnosti proniknout hlouběji k podstatě probíraných jevů a pochopit vývoj jazyka v souvislosti s vývojem společnosti.

Druhý oddíl učebnice pro II. tř. je věnován nauce o slovu; je jí vyhrazeno plných 77 stran. Při vhodných příležitostech je tu na výklad lexikální navázáno i stručné poučení slohové (na př. rozdíl mezi vyjádřením slovesným a slovesně jmenným při výkladu o slovu a jeho významu slovním a mluvnickém; podobně i jinde). Tyto slohové připomínky jsou metodicky správné, neboť jsou podstatnou součástí jazykové výchovy a vedou žáka k samostatnému slohovému posuzování jazykových projevů. Oddíl začíná kapitolou o slově a jeho významu, po ní následuje obraz vývoje slovní zásoby s vhodným exkursem o českém slovnikářství a přes výklad o významové stránce slova a změnách slovního významu se dostává k rozsáhlým partiím o tvoření slov (odvozování, skládání, zkratková slova). Po výkladech o vlastních jménech a slovech cizího původu, zajímavých po stránce kulturně historické, končí celý oddíl poučením o funkční a slohové platnosti slov.

Jazykový materiál ve výkladech o slovní (lexikální) stránce jazyka je živý a aktuální. Poněkud vadí, že je látka roztříštěna do mnoha kapitol. Cvičení v některých lekcích je sice mnoho, ale málo vydatných. Na vhodném místě mohla být také vložena názorná ukázka, jak pracuje Ústav pro český jazyk ve všech svých odděleních a v Jazykovém koutku Československého rozhlasu a jak se postupuje při řešení sporných otázek (jinak je tu pěkná ukázka z Trávníčkovy knihy Nástroj myšlení a dorozumění).

Upozorňuji také na některé drobnější nedostatky. Především není vyložen uspokojujícím způsobem (stejně jako v prvním oddíle o vývoji jazyka) základní slovní fond. Celé poučení je v jedné větě a jako příklady se úzce uvádějí jen slova domácí. (P. J. Černych, jehož studii přinesla v českém překladě Sovětská věda — jazykověda 1, 1951, č. 1 uvádí mezi slovy základního slovního fondu i slova přejatá). Jisté nedopatření je také v kapitole o významové stránce slova. Autor vykládá o t. zv. slovech značkových a popisných, aniž užívá termínu „slovo

značkové“ (str. 73 n. za příklady *ocún . . . pes*), zato v rejstříku je uveden termín „značkový“ dvakrát: „pojmenování značková“ a „značková slova, pojmenování“, obojí s odkazem ke str. 73 n. Protože se autor v textu tomuto termínu vyhýbá, je výklad zatížen těžkopádnými opisy.

Metodicky lze s postupem v tomto oddíle souhlasit, námitky by bylo možno snad mít v části o tvoření slov skládáním. Pro školskou praxi by stačilo rozdělení podle produktivity, živosti typů ve zjednodušené formě, asi tak, jak to naznačil Vlad. Šmilauer v Prvních hovorech o českém jazyce (1940, str. 111 n.).

Tyto poznámky i připomínky nechtějí však nikterak ubírat na ceně tomuto oddílu učebnice, v němž autoři ukázali smysl pro živost podání již ve výběru materiálu.

Učebnice pro třetí třídu obsahuje vybrané kapitoly ze skladby; připojen je rozbor způsobu, jak se využívá jazykových prostředků v projevech odborných. V některých partiích ze skladby jde o prohloubení poznatků získaných již v první třídě (na př. o mluvnické a významové stavbě věty, o pořádku slov, o souvětí a j.), v ostatních se probírají ty části skladby, jež by chápání žáků v první třídě činily potíže (zvl. lekce o záporu, o samostatných částech větných a spojeních volných a těsných). Výklady mluvnické jsou v nich doprovázeny zřetelem k hodnocení slohovému a dávají tak názorný přehled o bohatosti výstižných výrazových odstínů našeho mateřského jazyka. V dokladovém materiálu je tu využito všech možností, jež poskytla excerpce z děl moderní české prózy, z děl M. Majerové, I. Olbrachta, K. Poláčka, M. Pujmanové, Vl. Vančury a jiných autorů. Ve srovnání s „Cvičebnicí jazyka českého pro I. třídu gymnasií a vyšších odborných škol“ setkáváme se v kapitole o mluvnické a významové stavbě věty s jiným pojetím přístavku, totiž jako zvláštního syntaktického vztahu, jak je to ve shodě s novými pracemi o české skladbě, kdežto Cvičebnice v podstatě setrvala při pojetí starším, jako zvláštního druhu přívlastku. Za nejdůležitější kapitoly lze považovat výklady o passivu (trpném rodě) a zvláště o záporu, opřené o nejnovější výtěžky jazykovědného bádání; s hlediska stylistického je potřebná partie o vazbách přechodníkových, neboť ve školské praxi se ukazovaly nesprávné tendence, vylučovat tyto vazby z repertoáru jazykových prostředků. Autorům se podařilo podat i tyto výklady názorně a srozumitelně a doložit je přesvědčivými doklady. Chybí tu jen připomínka, že na zvýšení frekvence vazeb přechodníkových v současném jazyce mají vliv především četné překlady z ruštiny.

Také oddíl věnovaný odbornému vyjadřování a odbornému názvosloví patří po stránce metodické a obsahové k nejinstruktivnějším. K systematickému zpracování se tu pojí poukazy na možnosti stylistického rozrůznění jazykových prostředků v oblasti lexikální a syntaktické

zároveň s poučným exkursem o vývoji českého odborného názvosloví. Velkým kladem celé knihy jsou dobře rozvržená cvičení; ovšem zbývá na ně při malém počtu hodin málo času.

Učebnice pro třetí třídu má v jazykové výchově velmi důležitý úkol, neboť je posledním článkem v soustavném mluvnickém výcviku žáků. Na ni navazující učebnice pro čtvrtou třídu vymezuje svůj úkol v úvodních poznámkách takto: „Učivo IV. třídy shrnuje a uzavírá gymnasijní učivo o jazyce celkovým pohledem na jazyk s marxistického hlediska v duchu Stalinových thesí o jazyce." Po stránce metodické je tato učebnice zajímavá tím, že lekce jsou v ní zpracovány ve formě souvislého výkladu a nikoliv jako lekce v učebnicích pro nižší třídy, vyvozující nové poznatky z pozorování jevů a procvičující je na bohatých příkladech. Mohou proto sloužit jako vhodné texty k samostatnému studiu žáků. Při tomto studiu se mohou žáci při prvých dvou statích, Jazyk a myšlení, Jazyk a společnost, opřít o poznatky získané v nižších třídách v jazyce českém, po případě v psychologii.

Souhrn theoretického poučení o českém jazyce je obsažen v posledních čtyřech kapitolách: Vývoj češtiny jako národního jazyka, Vývoj spisovné češtiny od obrození, Současný stav českého jazyka a dnešní péče o něj a Přehled dějin české jazykovědy, zvláště mluvnictví. Těžiště výkladů je v poučení o vývoji spisovné češtiny od obrození a jejím stavu dnes. Žáci jsou tu především vedeni k správnému pohledu na jazyk našich klasiků, J. K. Tyla, B. Němcové, K. Havlíčka, J. Nerudy, a zároveň si hlouběji uvědomují pojem normy spisovného jazyka. K tomuto pochopení může vydatně přispět i rozbor vývojových tendencí v tvarové a větné stavbě současného jazyka, který žákům pomůže vědomě postihnout to, co jen podvědomě cítí.

Poněvadž jde při výkladu často o otázky, o nichž se v odborných kruzích vedou ještě diskuse (spisovný jazyk a jeho poměr k nářečí, národní a celonárodní jazyk, positivismus a strukturalismus v jazykovědě), je správné, že se učebnice omezuje jen na základní informace, i když leckterý pojem bude vyžadovat doplnění výkladu učitelem (na př. historickosrovnávací škola, positivismus, strukturalismus a j.).

Nový způsob podání látky v podobě souvislých výkladů vede nakonec, myslím, k myšlence, zda by nebylo lépe upustit pro nejvyšší třídu od tradiční formy učebnice a nahradit ji pro jazykovou výchovu zvláštní soustavnou příručkou, jakou mají na př. Poláci v knížce S. Dobosiewicze a spol. „Kultura języka".

Ve svém celku znamenají tyto učebnice novou etapu v chápání našeho vztahu k mateřskému jazyku ve výchovné práci učitelů českého jazyka. Své předchůdce mají v cvičebnicích jazyka českého pro nižší třídy bývalého gymnasia, jejichž vedení bylo také v rukou akademika Bohuslava Havránka. Jsou důsledně zaměřeny na důkladné poznání

současného jazyka, který je ovšem třeba vidět jako článek neustálého jazykového vývoje. K vytváření aktivního vztahu žáků k jazyku přispívají tím, že se vracejí k jednotlivým problémům jazykovým jejich osvětlováním s různých hledisek, ale vždy se stanoviska dnešních uživatelů jazyka. Nedeprimují strohými zákazy, osvětlují kolísání v jazyce výkladem vývojových tendencí v jazyce, budují na znalostech, jež si žák přináší z jazykového prostředí svého domova a z tříd nižších. Všechny výklady jsou v souladu s dnešním stavem odborného bádání jazykovědného a v mnoha případech přinášejí i zcela nová zpracování jevů.

Bude však nutno revidovat rozsah látky podle připomínek učitelů českého jazyka a uvést jej v soulad s osnovami literární výchovy. Někde učebnice zacházejí do detailů; bude proto nutno dobře zvážit potřebnost a naléhavost toho kterého oddílu. Nesmí se také zapomínat na to, že žáci mají po výkladu učitele z učebnic studovat a podle nich pracovat. K tomu může hodně napomáhat důkladné promyšlení grafické úpravy jednotlivých lekcí.

Na závěr lze za učitele českého jazyka vyslovit přání, aby otázky spojené s vydáváním nových učebnic byly co nejvíce prodiskutovány v okresních a krajských pedagogických sborech za přítomnosti autorů učebnic.

Vladimír Ženatý

Úprava jídelních lístků a kuchařské názvosloví

Při pročítání jídelních lístků měli jsme vždy dojem, že obsahují mnoho názvů jazykově zastaralých, nevhodných a přemíru výrazů cizích, většinou málo srozumitelných. K cizosti a nesrozumitelnosti jídelního lístku přispívalo i to, že mnohé cizí názvy byly psány pravopisem původním, nepočeštěným. Značnou slabinou názvosloví jídelních lístků byla i některá jména vlastní a také celá spojení cizích slov, jejichž výslovnost činila většině návštěvníků potíže. Tak nám jídelní lístky představovaly názvoslovnou směs s přemírou cizí příchuti, a proto celkem špatně sloužily, když si měl host podle nich vybrat jídlo.

Proto jsme se nijak nedivili, když se z řad pracujících množily stížnosti na jídelní lístky. Na tuto oprávněnou nespokojenost reagovala hlavní správa hotelů a restaurací v ministerstvu vnitřního obchodu úřední úpravou kuchařských názvů na jídelních lístcích, provedenou v přímé spolupráci s terminologickým oddělením Ústavu pro jazyk český. Tato úprava kuchařských názvů, jejich záměrné počeštění je výsledkem práce názvoslovné komise, v níž vedle jazykovědců byli zastoupeni odborníci našeho hotelnictví, zkušení kuchaři a učitelé

odborných škol. Členové komise snesli přímo z pracovišť mnoho cenného materiálu, utřídili jej po stránce věcné a jazykové a opřeli se o něj při tvoření nových názvů.

Při úpravě kuchařských názvů na jídelních lístcích bylo nutno nejdříve si ujasnit, které názvy už dnes nevyhovují. Byly to především výlučné cizí výrazy a slova citátového rázu. Při jejich počešťování bylo možno volit buď formu popisných terminologických sousloví, složených z běžných slov domácích, nebo tvořit slova nová. Jazykovědci mají zkušenost, že se nová slova obyčejně těžko tvoří a zpravidla se velmi nesnadno ujímají, neboť nebývají vždy dosti srozumitelná a působí z počátku cize. Zvolili jsme proto způsob první, který vede bezpečněji k cíli. Snažili jsme se cizí, často exotické názvy nahradit spojením několika slov, které vyjadřovalo, popisovalo hlavní znaky pojmenovávaného jídla. V kuchařském názvosloví je tento způsob několikaslovných názvů obvyklý a je také v souhlase s dnešní potřebou výrazného a významově zřetelného názvosloví v tomto oboru.

Cizí názvy měly některé druhy polévek. Při úpravě byly nahrazeny těmito popisnými názvy domácími: *hovězí s kapustou a rýží* (dříve minestra), *rýžová s hráškem* (dříve risi-bisi), *masový krém* (dříve à la Reine), *hráškový krém* (dříve Saint Germain), *bramborový krém* (dříve parmentier), *jarní polévka* (dříve jardinier). Dlouho komise uvažovala o názvu francouzského původu *bouillon*, který sám o sobě není tak nesrozumitelný, aby musil být odstraněn z jídelních lístků. Při dnešním cizím způsobu psaní působí však potíže jeho výslovnost a ovšem i pravopis sám, a proto členové komise zvolili jako vhodnější název *hovězí vývar.*[1])

V názvech masitých jídel bylo rovněž nutno se vyrovnat s mnoha dalšími cizími slovy. Tak cizí názvy *tournedos, rumsteak, entrecôte, irish stew* byly jako neúnosné pro český jídelní lístek nahrazeny novými pojmenováními. Místo *tournedos* přijala názvoslovná komise pojmenování *řezy ze svíčkové. Roštěná na roštu* a *roštěná se šunkou a vejcem* nahrazují *rumsteak grillé* a *rumsteak Jackson,* zatím co *roštěnka* je místo francouzského *entrecôte* a *skopové dušené v zelenině* místo *irish stew. Svíčková v máslovém těstě* je nový název za nevyhovující *svíčkovou Wellington* (nebo *à la Wellington*). Také *pečeně à la Metternich* neobstála a dostala české pojmenování *hovězí na smetaně se žampiony*; *hovězí na smetaně s kapary* nahrazuje *švábskou pečeni* a *hovězí dušené na víně* zase *burgundskou pečínku.* Podobně byly upraveny i další názvy: *telecí játra s bylinkovým máslem* (telecí játra maître d'hôtel), *brzlík*

---

[1]) Zdá se nám však — a ohlas ve veřejnosti to potvrzuje —, že tento výraz poněkud zaráží a že by bylo bývalo možno zůstat při názvu starém (užívá se ho ostatně i v ruštině) a jen jej pravopisně počeštit v duchu chystané nové úpravy Pravidel českého pravopisu. — *Pozn. red.*

v šunce s vejcem (brzlík à la maréchal), *telecí řez v těstíčku* (telecí steak à la Parisienne), *vepřové žebírko s hořčicovou omáčkou* (vepřový kotlet à la Robert), *obložený telecí řízek s vejcem* (holštýnský řízek), *sázená vejce obložená* (sázená vejce Holštýn), *smažené palačinky s masem* (rissolety), *koroptev na smetaně se žampiony* (koroptev Suvorov), *kuře dušené v rajčatech* (kuře à la Marengo). Jak je vidět ze stručného přehledu těchto kuchařských pojmenování, byl v mnoha případech ponechán český název základního druhu jídla, a také k jeho bližšímu určení bylo použito domácích slov místo veskrze cizích pojmenování uváděných obyčejně francouzským označením *à la*. Výraz *à la* v kuchařských termínech dostal se k nám před několika desítkami let věrným napodobením francouzské kuchyně. Na jídelním lístku je tento výraz obyčejně spojen s osobním nebo místním jménem, které působí jako pouhá značka a nikterak nepřispívá k jasné zřetelnosti názvu. Proto od tohoto způsobu označování jídel komise upustila a nesáhla ani k jeho náhradě s českou předložkou *po* nebo *podle*, poněvadž to samo o sobě by jeho srozumitelnost nezvýšilo.

U mnoha kuchařských názvů, které byly beze změny převzaty z francouzštiny nebo angličtiny a v češtině měly povahu výrazů citátových, zvoleno bylo věcné pojmenování s použitím slov domácích. Toto zakotvení v češtině zaručuje významovou průhlednost nových názvů, jak je patrné z těchto příkladů: *plněné máslové paštičky* (dříve vol-au-vent), *masitá směs na roštu* (epigramme grillé), *šunka s vejci* (ham-and-eggs), *smažené brambůrky* (pommes frittes), *smažené bramborové lupínky* (pommes chips), *zmrzlinový pohár s ovocem* (coupe Jacque), *jemný nákyp* (soufflé), *sněhové pusinky* (baisers) a j.

Také názvy omáček byly počeštěny. Místo francouzského *sauce*, s nímž jsme se často setkávali na našich jídelních lístcích, postačí nám česká *omáčka*. Dosti nesnadné bylo nahradit běžné pikantní omáčky Cumberland, Ravigot, Vinaigrette, Bearnaise jen českým pojmenováním. Komise se nakonec po probrání i jiných názvoslovných možností sjednotila na těchto názvech: *studená brusinková omáčka* (místo Cumberland), *majonézová omáčka se sardelí* (místo Ravigot), *pikantní bylinková omáčka* (místo Vinaigrette), *pikantní vaječná omáčka* (místo Bearnaise).

Počešťování jídelního lístku neznamenalo však důsledné odstranění všech cizích názvů, tedy i takových, které se už poměrně vžily a rozšířily nebo dokonce zdomácněly a jsou srozumitelné. Proto názvoslovná komise nezamítla slova *biftek, rostbíf, ragú, filé, pilaf, omeleta, risoto, majonéza, kapary* a pod. a ponechala jihoslovanské názvy *čevabčiči* a *ražniči*, které jsou u nás již delší čas běžné.

Přitom se ovšem projevila nutnost upravit u některých cizích názvů pravopis. Tak slovo *biftek* se psalo v počátcích, kdy se ho začalo podle

angličtiny užívat, *beefsteak* (beef = hovězí maso, steak = plátek, řez); vedle toho užívá se dnes také ještě podoby *bifstek* (zaznamenává ji i Příruční slovník). Za nejběžnější a také nejvhodnější pro dnešní kuchařské názvosloví byla uznána počeštěná podoba *biftek,* zaznamenaná také v Pravidlech českého pravopisu.

Název *ragout* původu francouzského byl též ponechán na jídelním lístku, jen jeho pravopis byl počeštěn na *ragú,* jak se už kdysi ojediněle v češtině psával; r. 1826 ve své proslulé Domácí kuchařce píše jej takto již M. D. Rettigová. Místo názvu *ragú* užívá se v kuchařských příručkách i slov českých, ale jsou to jen pokusy o náhradu, dosud neustálené jako termíny (směs, smíšenina, míšenina, míšeninka). Počeštěn byl také pravopis původního francouzského slova *filet* na *filé*; na jídelním lístku setkáváme se s hovězím nebo telecím filé a také s filátky ze svíčkové. Zdrobnělá podoba *filátko,* běžně užívaná, jak je patrno i z Příručního slovníku, svědčí dostatečně o zdomácnělosti tohoto odborného kuchařského názvu. Kuchařští odborníci nebyli si jisti, jak nakládat se slovem *omeleta* (z francouzského *omelette*). Nevěděli, mají-li dát přednost živé podobě lidové *amoleta* (nebo též *omoleta*), anebo se přidržet tvaru *omeleta.* Nakonec byl pro odborné spisovné vyjadřování přijat název *omeleta.*

Úřední úprava názvosloví na jídelních lístcích měla příznivý ohlas ve veřejnosti, jak jsme se o tom přesvědčili z hojných dopisů došlých terminologickému oddělení Ústavu pro jazyk český z různých míst — venkovských i městských — Čech a Moravy; pisatelé ji vítají a zároveň posílají i další podněty a připomínky. Je to zatím první etapa v normalisování odborných výrazů, které souvisí s rozvojem kuchařství, potravinářství a s výživou lidu, budovanou na vědeckém podkladě. Kořeny tohoto názvosloví sahají k M. D. Rettigové, která před více než sto lety položila k němu pevné základy svou populární kuchařskou knihou „Domácí kuchařka aneb pojednání o masitých a postních pokrmech pro dcerky české a moravské“ (první vydání je z roku 1826, četná další vydání pak vycházela za jejího života i po smrti). V úvodu praví, že „jest to jenom sbírka jídel, jak je má babička a máti (obě Češky) vařily“. To je svědectví velmi důležité, neboť z něho poznáváme, že Rettigová se tu neopírala o knižní prameny, nýbrž o život sám. Sáhla-li přímo do našeho prostředí a vytěžila-li z něho tolik odborných kuchařských názvů, zasloužila se opravdu o naše kuchařské názvosloví a my se dnes můžeme o ně opřít. Pozdější soustavné kuchařské knihy, na př. dvoudílný „Slovník umění kuchařského“ od M. Kafkové, jsou příliš závislé na cizích předlohách; rozhojňují sice repertoár odborných výrazů, ale ze závislosti na cizím názvosloví vnášejí často termíny nevhodné a nežádoucí. Ani nejnovější publikace nedovedly se dosud oprostit od nánosu, který zastírá leckteré vhodné původní názvy. Naším přáním je,

aby počeštění jídelních lístků, provedené kolektivní prací, se stalo východiskem pro ustalování kuchařského a potravinářského názvosloví, aby o jeho zdokonalení pečovali odborní spisovatelé a aby se při tom nezapomínalo ani na dorost v číšnicko-kuchařských školách a ve školách výživy.

Karel Sochor

K zahájení soustavného výzkumu moravských nářečí

Soustavný výzkum nářečí v oblasti českého jazyka se letošním rokem rozšiřuje i na Moravu. Organisace předběžného průzkumu tu byla svěřena brněnské pobočce Ústavu pro jazyk český a odborníkům z filosofické fakulty university v Brně a z vysoké školy gedagogické v Olomouci. Právě nedávno byl rozeslán dotazník pro hláskosloví a tvarosloví nářečí hanáckých (připravený A. Gregorem, Fr. Kopečným a Fr. Svěrákem za redakční spolupráce prof. Kellnera a Běliče) na příslušné národní školy v kraji Olomouckém, Gottwaldovském, Brněnském a Jihlavském. V další etapě má následovat Kellnerův dotazník lašský a konečně počátkem příštího roku moravskoslovenský dotazník Běličův.

Morava jde do této akce s chutí a také s některými organisačně pracovními novotami. Je to především zařazení instruktáže o výzkumu na program okresních učitelských aktivů, dále zřízení konsultačních středisek pro vyplňovatele dotazníků při obou uvedených universitních katedrách českého jazyka a rovněž širší akce dobrovolných zájemců o výzkum znamená tu něco nového.

V neposlední řadě pak je třeba přičíst k těmto účelným opatřením informativní spisek prof. Jaromíra Běliče *K průzkumu hanáckých nářečí* (vydal Studijní a lidovýchovný ústav kraje Olomouckého, Olomouc 1953), který byl přiložen ke všem právě rozeslaným dotazníkům. Autor v něm především shrnuje dosavadní průběh práce na výzkumu českých nářečí. Na okraj této Běličovy zprávy poznamenáváme, že rovněž Dotazník pro nářečí středočeská byl už rozeslán a po vyplnění vrácen, takže vcelku je tato akce už ukončena. Počet všech vyplněných dotazníků vzrostl tak v Čechách téměř na 19.500. Zbývá ještě provést slovníkový výzkum po celé oblasti českomoravské podle lexikálního dotazníku navrženého prof. V. Vážným. Zpracování všech českých dotazníků rovněž zatím hodně pokročilo. Dokončuje se mapování a výzkum oblasti jihozápadní. S mapováním dotazníku jihovýchodního se už také započalo a v dohledné době se přikročí ke zpracování oblasti severovýchodní.

V další části svého spisku podává Bělič v časovém sledu přehled prací

o hanáckých nářečích, počínaje dialektologií Šemberovou. Tento přehled je zejména pro laiky, jímž je vlastně určen, cennější než pouhá bibliografie tím, že uváděné práce zároveň charakterisuje a hodnotí a že je též ucelenější. Havránkův bibliografický soupis dialektologických prací v Československé vlastivědě z roku 1934 je tu také ovšem doplněn pracemi novějšími, ba nejnovějšími. Vcelku opravdu dost překvapuje, jak je jich poměrně málo. Navíc je u Běliče též zmínka o národopisných nářečních textech Zapletalových a Zbořilových v Českém lidu. Rukopisné práce, s výjimkou těch, které vyšly z pracovního okruhu olomoucké university, uvedeny nejsou. První tištěnou monografií z centrální hanácké oblasti bude Kopečného monografie o nářečí Určic a okolí (na Prostějovsku), která je připravena k tisku a vyjde péčí Ústavu pro jazyk český ČSAV jako 2. svazek řady „Nářečí česká a moravskoslezská" v Nakladatelství Československé akademie věd.

Nejzávažnější pro vlastní nářeční výzkum je ovšem až část třetí, ve které autor podává nejprve připomínky k organisaci a technice provádění výzkumu, ale zejména tu objasňuje a vytyčuje vlastní účel a cíl této práce. Nesmí nás k ní vést žádný romantický anebo dokonce restaurační obdiv k mizejícím nářečím, a tím méně nás smí takový obdiv při této práci provázet. Podnikáme ji s vědomím, že tak přispějeme na základě sebraného materiálu, bez kterého žádná seriosní vědecká práce není možná, k lepšímu poznání vývoje našeho jazyka a jeho prostřednictvím i historie celé naší společnosti.

Věříme, že celé této věci Běličova brožurka opravdu prospěje.

Slavomír Utěšený

DROBNOSTI

BULAČ, MEŠKAČ, ABSENTÉR. Všechna tato tři slova označují osoby, které bez potřeby a nejčastěji bez omluvy zameškávají práci. Prvních dvou slov se užívá zvláště ve spojení *bulači směn, meškači směn.* Týkají se tedy osob pracujících na směny, především horníků a továrních a stavebních dělníků.

Slovo *bulač* se nepochybně zrodilo na Ostravsku, v pracovním prostředí dolů a hutí. Žilo sice v jazyce už dříve, ale v nedávné době se ho z okamžité potřeby začalo užívat jako odborného názvu. Nese na sobě výraznou pečeť nářečí, z kterého vzniklo. Je odvozeno od minulého kmene nedokonavého slovesa *bulať* příponou *-č,* jíž se běžně tvoří podstatná jména činitelská. *Bulať* je slovo nářeční, lašské, a znamená

‚bourat, bořit'; na př. *bulať pec* (bourat kamna), *bulať chałupu* (bourat stavení) a pod. Kromě nedokonavého slovesa *bulať* existují v laštině ještě příslušná slovesa dokonavá, prosté *bulnuť* a předponové *zbulit* (vedle jiných). Obě tato slovesa vytvářejí se jménem *šichta* (t. j. směna) sousloví *bulnuť šichtu* nebo *zbuliť šichtu*, t. j. spisovně „vynechat směnu". K těmto souslovím, vyjadřujícím jednorázovou činnost, se z potřeby vyjádřit opakovanou činnost lidí, kteří si zvykli často práci zameškávat, přitvořilo sousloví *bulať šichty*, t. j. ‚vynechávat směny'. Poněvadž nově vzniklé slovo *bulač* označuje osoby, jejichž činnost je třeba potírat, proti nimž je třeba rázně vystupovat, je doprovázeno citovým přízvukem nelibosti a odporu k lidem takto označeným. Ačkoli se slovo *bulač* vkrátku rozšířilo téměř po celém našem jazykovém území, zůstává přece jen slovem s krajovou příchutí, a nehodí se tedy pro čistě odborné vyjadřování (na př. ve statistických zprávách a pod.). Ale všude tam, kde chceme — a právem chceme — zachovat expresivní, zde ovšem pejorativní ráz označení pro osoby zameškávající směny a rozrušující tím práci (ať už v novinách, časopisech nebo beletrii), můžeme slova *bulač* zcela dobře užít.

Ani druhé slovo, *meškač směn*, nemůžeme doporučit jako výraz spisovný. Je to rovněž jméno činitelské, a to od slovesa *meškati* jako *bulač* od *bulať*. Má označovat člověka, který *„mešká směny"*. A právě v této vazbě je závada. Je možno *směnu zameškat* nebo *směny zameškávat*, ale nikoli *„směny meškat"*. Prosté sloveso *meškati* nepojí se totiž ve spisovném jazyce s věcným předmětem ve 4. pádě, nýbrž jen s předmětem osobním. V tomto spojení *meškati někoho* znamená ‚překážet někomu v práci, zdržovat ho'. Na př.: „Nemeškejte nás a jděte po svých!" Živé je jeho užívání bez předmětu ve významu ‚otálet, váhat' (na př. Nemeškej a vydej se na cestu!). Ve spojení se zvratným zájmenem *se* má význam ‚zdržovat se, zpožďovat se', na př.: „S námi se meškat nemusíte". Nejběžnější jsou předponové odvozeniny jako *promeškati, zameškati, zmeškati* a j., jež mají také daleko výraznější, určitější význam než prosté *meškati*. A to je druhý důvod, proč se jméno *meškač* nestalo spisovným označením toho, kdo směny zameškává.

Třetí slovo, kterého se užívá k označení osob vynechávajících bez potřeby i bez omluv směny, *absentér*, je zajímavé svým vznikem. Není to totiž slovo přejaté, nýbrž bylo utvořeno od cizího základu, jejž máme ve slovech *absence* a *absentismus*, napodobením jiných, hotově přejatých cizích slov typu *konstruktér, režisér, reportér, žonglér* a j. Avšak takových případů, kdy se z řady cizích slov stejné podoby vyabstrahuje přípona, která se pak může přidávat k jiným základům i za rozdílných slovotvorných podmínek, je v jazyce více. Není proto slovo *absentér* svým tvořením závadné, a poněvadž spisovný jazyk v odborném vyjadřování potřebuje neutrální, citově nezabarvený

název pro toho, kdo směny vynechává, může nové slovo *absentér* tento úkol dobře plnit. *zs*

K ÚČELOVÝM PŘÍDAVNÝM JMÉNŮM NA *-ICÍ*. Tato přídavná jména patří k rozsáhlé skupině účelových adjektiv na *-cí*, tvořených z kmenů minulých na *-i-*, *-a-*, *-ova-* nebo ze samohláskového kmene (kořene) sloves 1. třídy. Spojují se se jmény věcí (zřídka zvířat) a vyjadřují, nač tyto věci jsou.[1]) Na př. *kreslicí papír* je na kreslení, *hnací řemen* na hnaní strojů, *opakovací hodiny* na opakování, *mycí houba* na mytí, *šicí stroj* k šití a pod.

Účelová přídavná jména na *-icí* jsou tedy tvořena příponou *-cí* z minulého kmene sloves 4. tř. na *-iti* a tvoří zvláštní skupinu tvarovou a významovou; matou se totiž dosti často s dějovými adjektivy na *-ící*, tvořenými z přechodníku přítomného. Časopis Naše řeč již po mnoho let opakuje upozornění, že je rozdíl mezi spojeními *honicí pes* a *pes honící zajíce, holicí mýdlo* a *holící se člověk* a pod. U ostatních typů sloves k takové záměně dojít nemůže a je zřetelně rozlišeno *opakovací — opakující, bicí — bijící, prací — peroucí, zvolací — volající* a pod.

Ale účelová adjektiva na *-icí* jsou zajímavá ještě jinak, stejně jako všechna účelová adjektiva na *-cí*. Dá se na nich velmi pěkně ukázat hluboká pravdivost Stalinových myšlenek o podstatě jazyka a o jeho vývoji. Jazyk jako nástroj lidského myšlení a dorozumívání a jako prostředek lidského pokroku je bezprostředně spjat s všelikou činností člověka a obráží veškeré změny v této činnosti. Tak Stalin vysvětluje tu skutečnost, že se slovní zásoba jazyka neustále mění. Nepřetržitý růst průmyslu a zemědělství, obchodu a dopravy, techniky a vědy vyžaduje doplňování slovní zásoby jazyka novými slovy a výrazy, které vyjadřují nové pojmy. Příklad takového růstu slovní zásoby vidíme na účelových přídavných jménech na *-cí*.

V starším českém jazyce nebyla tato skupina přídavných jmen ještě ani zdaleka tak vyvinutá jako dnes. Vyskytují se, ale celkem málo[2]). Na druhé straně však jsou mezi nimi přídavná jména, která už zanikla nebo se vyskytují jako archaismy, ponejvíce kulturně historické. Na př. *célicí* hojivý (*célicie mast* v Gebauerově Stč. slov.), *volicí sněm* (Jirásek, Maryla 133), *věřicí list* akreditiv NŘ 12 (1928), 195, *chodicí* (*choděcí*) *šaty, roucho* [Přír. slov. z Tomka, Wintra a Pekaře, Vášův-Trávníčkův Slov. z Jir., NŘ 5 (1921), 253], *pršicí* (*pršecí*) *hodiny* přesýpací (PS z Jir. a Wintra), *rodicí články, bolesti* (PS z Jungm., Podlipské), *strašicí* (*strašecí*) *pytel* (PS), *hojicí mast* (PS i VT z Jir.), *nosicí krámek* přenosný (PS

[1]) Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny* I, 350—351.

[2]) Srov. Naše řeč, 19, 1935, str. 170.

z Wintra), *mučicí nástroj* (PS z Čecha), *babicí bába* porodní (PS), *picí nádoba* (PS i VT z Klicpery a Erbena).

Časem se tato přídavná jména rozhojňovala a dnes jsou zcela běžná takováto spojení: *balicí papír, barvicí prostředek na vlasy, brousicí stroj, brzdicí kotouč, cídicí, čisticí potřeby, dávicí prostředky, dráždicí pokrmy, drticí stroj, hasicí přístroj, holicí mýdlo, honicí pes, chladicí směs, chránicí povlak, krášlicí prostředky, kreslicí papír, kropicí konev (vůz), lepicí páska, měřicí přístroj, mláticí stroj, modlicí knížky, průchodicí dům, sílicí pokrm (lék), šumicí prášek, tavicí pec, tlumicí zařízení, těsnicí kroužek, žehlicí prkno*; hovorové je spojení *poticí kura.*

S technickým a jiným pokrokem roste počet těchto přídavných jmen především v jazyce odborném. Uvádím doklady z Příručního slovníku a z Vášova-Trávníčkova Slovníku, doplněné z vlastní četby: *bednicí zařízení, brázdicí stroj (pluh), budicí zařízení* (oscilátor), *cedicí zařízení (káď, koryto), dělicí přístroj* (techn.), *znaménko* (gram.), *dojicí stroj, drasticí stroj* škrabací (ve vlnařském průmyslu), *družicí viják, moták* (tkalcov.), *dvojicí skříň* (elektrotech.), *hladicí kotouč, hloubicí stroj, hnojicí látka, hradicí desky (klapky, přístroje), kalicí látky (lázeň ...), klopicí moment* potřebný k překlopení tělesa, *krouticí stroj (moment), klížicí stroj, kotvicí lano, krmicí stroj, krušicí válec, krychlicí tabulky* (k výpočtu objemu kmenů), *křísicí přístroj (prostředek, pokus), kvasicí sud, ladicí ručička (stupnice...), lešticí stroj (buben...), loužicí káď, masticí olej (tekutina, ústrojí), mísicí stroj, mořicí prostředky, mrazicí zařízení (směs), pálicí komora (hlína), pařicí stroj, plavicí přístroj* (k oddělení zeminových částic), *plsticí stroj* (v kloboučnictví), *pražicí stroj (pec), přímicí šněrovačka, razicí stroj* (na mince a na papír), *ředicí voda* (k ředění roztoků), *řídicí kolo (vůz, páka u letadla, přímka), stínicí mřížka* a *clonicí mřížka* (v elektrotech.), *středicí stroj, důlek, úhelník* sloužící ke zjišťování středu, *svíticí číslo domu* mající osvětlovací zařízení, *škrobicí stroj, prostředek, škrticí klapka* (ventil na snížení tlaku při zúženém průtoku), *topicí zařízení, třídicí stroj* (na obilí a pod.); poněkud odchylně je tvořeno adjektivum *pečicí (trouba, plech).*

Některá spojení technická nebo i jiná zastarávají, ale příslušná adjektiva se objevují zase v jiných spojeních. Na př. spojení *mluvicí film,* uváděné v NŘ 18 (1934), 286 jako novinka a v PS bez poznámky, bylo nahrazeno spojením *zvukový film.* Ale zato žije, třebaže omezeně, spojení *mluvicí orgány* (mluvní), na př. v překladě Engelsova spisu Podíl práce na polidštění opice. V pohádce Tři zlaté vlasy děda Vševěda vypravuje K. J. Erben o *mladicích jablkách.* Dnes máme *mladicí krémy* jako krášlicí prostředky pro ženy. Vedle toho se častěji říká *pěsticí prostředky* a myslí se mýdla, krémy, pudry a pod.

Přídavná jména na *-icí* se vyskytují také v terminologii jazykovědné.

V mluvnici máme *spojky souřadicí* a *podřadicí, slovesa končicí, věty jisticí,* nazývané zastarale také *tvrdicí.* Vyskytuje se tu také adjektivum *řadicí,* běžné jinak v technické terminologii (*řadicí hřídel, páka* a j.) a v mluvě kancelářské (*řadicí pravidlo* pravidlo, jímž se řídí uspořádání spisů v registratuře). Mluví se na př. o *řadicím významu* předpony *pa-* v slovech *parobek, pápeří, pazdeří, pačesy* a pod., neboť znamená to, co je po něčem (vedle toho má ovšem předpona *pa-* význam pejorativní, na př. v slovech *paklíč, padělek* a pod).

Účelová přídavná jména na *-cí,* původně nečetná, množila se jasně s technickým i jiným pokrokem našeho národa. I když jde většinou o výrazy technické a odborné, dostávají se do běžného jazyka vlivem četby a hovoru o technických nebo jiných zařízeních. Nápisy *Škrobík — škrobicí prostředek* a *Milík — čisticí prostředek* vidí každý z nás na krabičkách těchto pomůcek našich hospodyněk. V denním tisku čteme často o *brousicích, měřicích* a jiných *strojích,* o *chladicích věžích* v elektrárnách, o *tavicích pecích,* o *brzdicích kotoučích* a přeneseně i o *brzdicích snahách* reakce, v Havránkově-Jedličkově Stručné mluvnici české (str. 3) se žáci dovídají o *brázdicích pluzích* v hornictví a pod. S potěšením jsme si přečetli před časem zprávu v denním tisku, že naše továrny začaly s konstrukcí *chladicí a mrazicí železniční soupravy,* jakou se může pochlubit jen málo států v Evropě. A president Klement Gottwald prohlásil už 8. 7. 1946 ve své řeči v ústavodárném Národním shromáždění, že je nutno doplnit inventář strojních stanic *pohrabovacími, obracecími a skládacími stroji na seno, sázecími stroji na brambory, dojicími stroji a pařicími kolonami*[3]).

Ale nejde jenom o to, že tato přídavná jména na *-cí* pronikají z oblasti odborné do obecného jazyka spisovného. Tvoření těchto adjektiv je živé. Chápeme, že se dokonce v Naší řeči 12, 1934, str. 160 objevilo theoreticky utvořené adjektivum „učicí", kterým se vykládá spojení *učebné pomůcky.* Čekáme však nová odjektiva především v technickém oboru, protože účelnost technických zařízení nachází v účelových adjektivech vhodný způsob vyjádření. *Fr. Svěrák*

---

[3]) Viz *Klement Gottwald 1946—1948,* str. 18.

Naše řeč, časopis Ústavu pro jazyk český ČSAV; roč. XXXVI, 1953, čís. 7—8. Vyšlo v říjnu 1953. Řídí univ. prof. Dr Alois Jedlička s redakční radou. Vydává Ústav pro jazyk český Československé akademie věd v Nakladatelství ČSAV. — Tiskne Knihtisk, n. p., závod 03, Jungmannova tř. 15, Praha II. Novinové výplatné povoleno dohl. pošt. úřadem Praha 022, č. j. 313/130-Ře-53.